

3 1761 07749087 8

Visvesvara Suri
(Vyakaranasiddhantasud-
hanidhih)

PK
541
V57
1914
fasc.8

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 252.

व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधिः ।

पर्वतीयविश्वेश्वरसूरिविरचितः ।

लब्धव्याकरणोपाध्यायपदवीकेन काव्यतीर्थबिरुद्भाजा

सीतारामशास्त्रिणा परिशोधितः ।

VYÂKARANA SIDDHANTA SUDHÂNIDHI

BY

VISVESVAR SÛRI,

Edited by

Pandit Sita Rama Sastri Shende

Vyakaranopâdhyaya, Kavyatirtha.

A Scholar of the Benares Sanskrit College.

FASCICULUS , VIII-6

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.

AGENTS:-

OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDITA JYESHTHARAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:

PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press.*

BENARES.

Price Rupee one.

1914
fac. 8

॥ श्रीः ॥

—*—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥

सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

इतवक्कः—२५२

- १ अस्यां चोत्थत्वा—संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके मुन्दरैः सीसकाक्षैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाशयते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसवेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवाऽत्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतभट्टशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
४ भारतवर्षीयैः ब्रह्मदेशीयैः सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकेर्देयं वार्षिकमाग्रिमं मूल्यम्-मुद्राः अग्रानकाः
५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकं " " १ " ०
६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

साम्प्रतं मुद्रयमाणा ग्रन्थाः—

- (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता
खण्डे २
- (२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः २२
- (३) बलोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृतन्यायरत्नाकराख्यया-
व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १०
- (४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टा-
द्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमन्नोकाचार्यप्र-
णीतम् । श्रीनारायणतीर्थविरचितभाट्ट-
भाषाप्रकाशसहितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) २
- (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः १
- (६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्यायश्री-
गागाभट्टविरचिता । तर्कपादः (मीमांसा) २
- (७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्रविर-
चिता संपूर्णा (मीमांसा) ... २
- (८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-बादरायणप्रणीतवेदान्त-

सूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृतव्या-
ख्यानम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्तः) १

- (९) स्याद्वादमञ्जरीमन्त्रिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा २
(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम्
श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री६श्रीयामुन-
मुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् वेदान्तः १
(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुख-
मुनिविरचितन्यायख्योपेतः (वेदान्तः) ४
(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयो न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः
(न्यायः) ५
(१३) विधिरसायनम् । श्रीअप्पयदीक्षितकृत-
म् । सम्पूर्णम् (मीमांसा) ... २
(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्ट-
सोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा) १६

स्येति कैयटेन वक्ष्यमाणत्वान्न दोष इति वाच्यम् । विभक्तेर्लोपा-
त्प्रकृतिभागस्यैव विकारात् । पक्षिवाचिनो विशब्दस्य सम्भवे
तु साहचर्यादुपसर्गग्रहणमिति कैयटेन वक्ष्यमाणत्वाच्चेत्याहुः ।

वस्तुतः परत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वं गुणे कृते पश्चात्सुश्लेषः ।
अन्यथा तत्र एङ्ग्रहणवैयर्थ्यात् तदा च विस् इत्यस्य वेस् इति
विकार इति विशब्दस्य न वे इति विकार इति बोध्यम् ।

विपराभ्याञ्जेः १९ ।

विजयते। पराजयते । जयाभिभूत्यर्थयोर्द्वयोरपीह ग्रहणम् ।
बहवो वयः पक्षिणो यत्र तत् बहुवि जयति वनम् इत्यत्र तु न
भवति । जहत्स्वार्थायां वृत्तावनर्थकत्वात् । अजहत्स्वार्थायामपि
तदर्थस्योपसर्जनत्वात् । सम्बोधने तु प्रागुक्तम् ।

नच वी जयत इत्यत्रैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद्विशब्द-
परो जिरस्तीति वाच्यम् । पूर्वस्य कार्ये कर्तव्ये एवान्तवद्भावात् ।
परा जयति सेना । उत्कृष्टेत्यर्थः । प्रकृतिवदित्यतिदेशस्यानि-
सत्त्वात् जेरित्यत्र इयङ्भावः ।

आङो दोऽनास्यविहरणे २० ।

आङ्पूर्वान्मुखविकासनभिन्नार्थवृत्तेर्दाञ् आत्मनेपदं स्यात् ।
आस्यवृत्तित्वाभावादन्येषां दारूपाणामग्रहणमिति कैयटः । वि-
द्यामादत्ते । आस्यग्रहणं विशेषोपलक्षणार्थम् । मुखं व्याददाति ।
विपादिकां व्याददाति । नदीकूलं व्याददाति । पराङ्गकर्मकादना-
स्येति निषेधो नेष्यते “स्वाङ्गकर्मकाच्च” इति वार्त्तिकात् । स्वमङ्गमिह
स्वाङ्गं न त्वद्रवं मूर्त्तिमदिति परिभाषितम् । व्याददते पिपी-
लिकाः पतङ्गस्य मुखम् । आङिति ङितो ग्रहणान्नेह भिक्षामा-

ददाति । स्मृतावयमाकार इत्याहुः ।

अकर्त्रभिप्रायार्थो ऽयमास्मभः । कर्त्रभिप्राये तु आस्यकर्म-
कादपि भवत्येव । व्यादत्ते विहगपतिर्मुखं स्वकीयम् । मुखं
व्यादाय स्वपितीत्यस्य सुप्त्वा मुखं व्यादत्ते इति व्यत्ययेनार्थ-
इति वाचस्पतिमिश्राः ।

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च २२।

क्रीडृ विहारे । चकारादाङ् । अनुक्रीडते इत्यादि । उप-
सर्गेण समा साहचर्यात् अनोः कर्मप्रवचनीयान्न । माणवकमनु-
क्रीडति । तेन सहेत्यर्थः । “तृतीयार्थे” इत्यनुः कर्मप्रवचनीयः ।
“समोऽकूजने” ।

मयाऽस्य संक्रीडति चक्रिचक्रे इति श्रीहर्षः । क्रीडते
नागराज इति तु प्रमादः ।

“आगमेः क्षमायाम्” ।

आगमयस्व तावत् । सहस्व कंचित्कालं मा त्वरिष्ठा इत्य-
र्थः । यावदागमयते ऽथ नरेन्द्रानिति श्रीहर्षः ।

“शिक्षेर्जिज्ञासायाम्” ।

विद्यासु शिक्षते । इह शकिः सन्नन्तो गृह्यते इति विध्यर्थ-
मिदम् । क्रियाविषयश्च शकिः प्रयुज्यते । भोक्तुं शक्नोतीत्यादि-
दर्शनात् । इह जिज्ञासाविषयः शकिर्गृह्यते । विद्यां जिज्ञासितुं
घटते इत्यर्थः । नच तत्प्रयोगापत्तिः । आत्मनेपदेनैव जिज्ञासा-
प्रतीतेरिति केचित् ।

अन्ये तु “शिक्ष विद्योपादाने” इत्यस्य निय-
मार्थं ग्रहणमित्याहुः । नचाद्ये ज्ञानविशिष्टशक्तेरिच्छावि-
षयतया ज्ञानविषयकेच्छार्थकं जिज्ञासायामित्यसङ्गतमिति वा-

च्यम् । ज्ञानस्यापि विशेषणतया विषयत्वानपायात् । इच्छा
सन्वाच्या शक्तिर्धात्वर्थः, इच्छाया ज्ञानविषयकत्वं त्वात्मनेपदेन
द्योत्यते इति ।

“किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु उपसंख्यानम्” ।

किरतिर्विशेषार्थः, हर्षादयस्तु विषयत्वेनोपात्ताः । एतेष्वे-
वार्थेषु “अपाच्चतुष्पाद्” इति सुटो विधानात् । अपस्किरते वृषो
हृषः, कुक्कुटो भक्षार्थी, श्वा आश्रयार्थी वा । हर्षादिषु किम् ।
अपकिरति कुसुमम् । यद्यप्यात्मनेपदविधौ चतुष्पाक्छकुनिक-
र्तृकत्वं निमित्ततया नोपात्तं तथा ऽपि सुटा सह समानविषयो
ऽयं तद् । तेन गजोऽपकिरतीत्येव भवतीत्याहुः ।

“हरतेर्गतताच्छील्ये” ।

गतं प्रकारः । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते मातृकं गावः । पित्रा-
देर्गतं प्रकारं सततं शील्यन्तीत्यर्थः । मातुरनुहरतीति त-
द्धितार्थसूत्रगतभाष्ये सादृश्यमात्रं विवक्षितमिति कैयटः ।

“आङि नुप्रच्छयोरुपसंख्यानम्” ।

आनुते । उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थः । णु स्तुतौ ।
अदादिः । आपृच्छते गुरुम् ।

“आशिपि नाथः” ।

नियमार्थमेतत् । नचानुदात्तेच्चवैयर्थ्यम् । नाथन इति युज-
र्थत्वात् । सर्पिषो नाथते । सर्पिर्मेभूयादित्याशास्ते इत्यर्थः ।
“आशिपि नाथः” इति कर्मणि षष्ठी । दीनं त्वामनुनाथते
कुचयुगं पत्रावृतं मा कृथा इत्यत्र नाथसे इतीत्याहुः ।

“शप उपालम्भने” ।

शप आक्रोशे-स्वरितेत् । अकर्तृगफलार्थ आरम्भः । देवद-
त्ताय शपते । त्वत्पादौ स्पृशामि नैतन्मया कृतमिसेवं शपथं करो-

तीत्यर्थः । “श्लाघद्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः” इति सम्प्रदान-
संज्ञा । यस्मै आख्यायते स ज्ञीप्स्यमान इत्येके । य आख्यायते
स इत्यन्ये । सख्यः शपामि यदि किं चिदपि स्मरामि इत्यत्र
तु स्वाभिप्रायाविष्करणमात्रविवक्षा ।

समवप्रविभ्यः स्थः २२।

सन्तिष्ठते इत्यादि । “आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम्”
अस्ति सकारमातिष्ठते । आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते । अस्या-
र्थः—आपिशलिः “अस भुवि” इत्यत्र सकारमात्रं पठति ।
अस्ति आसीदित्यादावडाटावागमौ विधत्ते ।

प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च २३।

गोपी कृष्णाय तिष्ठते । स्वाभिप्रायं प्रकाशयति । स्थेयो
विवादपदनिर्णेता । बाहुलकादाधिकरणे अचो यत् । तच्चाय
तिष्ठ स्वमुखे स्व एवेति श्रीहर्षः । तच्चनिर्णयार्थमाश्रयेत्यर्थः ।

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि २४

उर्ध्वसंयोगफलकत्वाभाववाक्रियावृत्तेरूपूर्वात्तिष्ठतेस्तत्प्रा-
ग्वत् । “उद ईहायाम्” इति वार्तिकं कर्मपदप्रयोजनकथनार्थम् ।
कायपरिस्पन्दात्मिकायां चेष्टायामिति यावत् । अन्यथा अनूर्ध्व
इत्येवावक्ष्यत् । धातोः क्रियावाचित्वनियमात् तल्लाभात् । उत्ति-
ष्ठमानस्तु परः । अनूर्ध्वेति किम् । जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः ।
ईहायां किम् । उत्तिष्ठति सेना । जायते इत्यर्थः ।

उपान्मन्त्रकरणे २५ ।

मन्त्रकरणकार्यवृत्तेरुपपूर्वकात्तिष्ठतेः प्राग्वत् । ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते । मन्त्रेति किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन ।

“उपादेवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम्” ।

अमन्त्रकरणार्थमेतत् । आदित्यमुपतिष्ठते ।

बहूनामप्यचित्तानामेको भवति चित्तवान् ।

पश्य वानरसैन्ये ऽस्मिन्यदर्कमुपतिष्ठते ॥

मैवं मंस्थाः सचित्तोऽयमेषो ऽपि हि यथा वयम् ।

कपेस्तदपि कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति ॥

इति भाष्यम् । देवपूजां मत्वा पूर्वमात्मनेपदं परत्र तु चापलमेतन्न पूजनमिति तदभाव इति कैयटः । स्तुत्यं स्तुति-
भिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती । देवतात्वारोपात् । रथिकानुप-
तिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्यर्थः । अश्वारोहानुपतिष्ठते । अनुप-
श्लिष्टस्यापि मैत्रीसंबन्धः । अयं पंथाः सुग्नमुपतिष्ठते ।
प्राप्नोतीत्यर्थः ।

“वा लिप्सायामिति वक्तव्यम्” ।

भिक्षुको ब्राह्मणमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा । लिप्सयोप-
गच्छतीत्यर्थः ।

अकर्मकाच्च २६ ।

भोजनकाले उपातिष्ठते । सन्निहितो भवतीत्यर्थः ।

उद्विभ्यान्तपः २७ ।

अकर्मकादित्येव । उच्यते । त्विषां वितपते पतिरिति मुरा-

रिः । दीप्यते इत्यर्थः ।

“स्वाङ्गकर्मकाच्च” ।

उत्तपते वितपते पाणिम् । नेह देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पाणिं वितपति । सन्तापयतीत्यर्थः । सुवर्णमुत्तपति । सन्तापयति, विलापयति वा । उद्विभ्यां किम् । निष्टपति । “निसस्तपतौ” इति षत्वम् ।

ननु उद्विभ्यां तप आत्मनेपदमेवेति यक्चिण्निवृत्त्यर्थमिदं वचनं स्यात् । तथा च निष्टपते इत्युदाहार्यम् । दीप्यते इत्यर्थे ऽकर्मको हि तपिः अन्तर्भावितण्यर्थतया तापने वर्तमानश्च सकर्मकः । पुनः प्रयोजकव्यापारविवक्षायां कर्तुः कर्मवद्भावादात्मनेपदसिद्धेः ।

मैवम् । अर्थभेदे कर्मवद्भावं विनाऽपि सकर्मकाणामकर्मकत्वदर्शनात् । नदी वहति, भारं वहति इत्यादिप्रयोगात् । तस्माद्विध्यर्थमेव सूत्रम् ।

आङो यमहनः २८।

आङ्पूर्वकाभ्यामकर्मकाभ्यां स्वाङ्गकर्मकाभ्याश्च यमिहनिभ्यामात्मनेपदं स्यात् । आयच्छते । आहते । आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः । एतेन मोहादाहध्वं मा रघूत्तममिति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः । पराङ्गकर्मकाभावसत्त्वादात्मनेपदस्य सुस्थत्वात् । अकर्मकेति किम् । आयच्छति रज्जुं कूपात् । आहन्ति वृषलं पादेन । स्वाङ्गेति किम् । परशिर आहन्ति । गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजग्रे विषमविलोचनस्य वक्ष इति भारविप्रयोगस्तु प्रामादिक इति केचित् । नच आज्ञेति पदं छि-

त्वा ग्रे हननायेति हन्तेर्भावे किपि चतुर्थ्येकवचनं शङ्क्यम् । अ-
जेर्वीभावे विवायेति रूपस्वीकारात् ।

शिवस्य समीपमेत्य मल्लसंप्रदायेन स्वं वक्ष आस्फालित-
वानिति केचित् ।

यद्वा उन्मज्जन्मकर इवामरापगाया वेगेन प्रतिमुखमेत्य बा-
णनद्याः । गाण्डीवी स्थित इत्यध्याहारः । आजग्रे इति कर्मणि
लकारः । तेनेत्यध्याहारः ।

यद्वा गाण्डीवमात्मन इच्छन् गाण्डीवी क्यजन्तात् किप् ।
कनकशीलेति । आचारकिबन्तात्कर्तरि किपि तृतीया । द्वयोः
कर्मधारयः । नितरां भा यत्रेति वक्षोविशेषणम् । उन्मज्जन्म-
कर इति कर्मधारयात्सति सप्तमी । लकारः कर्मण्येव ।

समो गम्यृच्छिभ्याम् २९ ।

सम्पूर्वाभ्यामकर्मकाभ्यामाभ्यां प्राग्वत् । सङ्गच्छते । स-
मृच्छते । अकर्मकाभ्यां किम् । खगः सङ्गच्छति यद्दिनाधिपम् ।
तच्चैक्यं समगच्छतेति त्वार्षम् । स्वार्थे ण्यञ् । एकं समपद्यते-
त्यर्थो वा ।

“विदिपृच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम्” ।

परस्मैपदिभ्यां साहचर्याद्विदेर्ज्ञानार्थस्य ग्रहणम् । लाभार्थस्य
स्वरितेत्वात्, सत्ताविचारणार्थयोस्त्वात्मनेपदित्वात् । संवित्ते ।
संविदाते । संविद्रते । संपृच्छते । संस्वरते ।

“अर्तिश्रुद्दिशिभ्यश्चेति वक्तव्यम्” ।

अर्तीति भ्वादिजुहोत्यादेर्ग्रहणम् । मा समृत मा समृषातां मा
समृषतेति भाष्यात् । समारत समारेतां समारन्तेति वृत्तेश्च । “सर्ति-
शास्ति—” इत्यङ्गविधौ तु लुप्तविकरणेन शास्तिना साहचर्याज्जौहो-

त्यादिकस्यैव ग्रहणम् । परस्मैपादिष्वित्यस्योत्तरार्थमनुवृत्तावपि योगविभागसामर्थ्यादङ्गविधौ न सम्बन्धः । तेन भाष्यमुपपन्नम् । संशृणुते । सम्पश्यते । रक्षांसीति पुराऽपि संशृणुमहे इति मुरारिप्रयोगस्तु चिन्त्यः । अकर्मकादित्यनुवृत्तेः ।

केचित्तु रक्षांसि सन्तीति कथयद्वाः इत्यध्याहारः । हितान्नयः संशृणुते स किं प्रभुरितिवदविवक्षितकर्मकत्वान्न दोषः ।

वस्तुतो रक्षांसि सन्तीति वाक्यार्थस्य कर्मत्वात् द्वितीयान्तपदसमाभिव्याहारविरहान्न दोषः ।

“उपसर्गादस्यत्यूहोर्वेति वक्तव्यम्” ।

“अकर्मकाद्” इति अतः परं न सम्बध्यते इति कैयटादयः । निरस्यति । निरस्यते । समूहति । समूहते । उपसर्गात्किम् । अस्यति । ऊहते । अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जन इति तु प्रमादः । ओहतीति सोपसर्गपाठे वा ।

निसमुपविभ्यो ह्यः ३० ।

निह्वयते इत्यादि । अकर्त्रभिप्रायार्थ आरम्भः । नच आकारान्तस्यानुकरणात् निह्वास्यते इत्येवोदाहरणम् विकृतिग्रहणे प्रकृतिग्रहणाभावादिति वाच्यम् । एङन्ते एवानुक्रियमाणे लक्षणवशादात्वनिष्पत्तावपि आत्वस्याविवक्षितत्वात् ।

स्पर्द्धायामाङः ३१ ।

आङ्पूर्वाद् ह्यतेः स्पर्द्धायां प्राग्वत् । मल्लमाह्वयते । स्पर्द्धमानः सन्नाह्वयति । स्पर्द्धायां किम् । पुत्रमाह्वयति । स्पर्द्धाया एतद्धात्वर्थत्वे ऽपि आङ्पूर्वस्य शब्दनार्थत्वात्स्पर्द्धायां विषये विधिरयम् ।

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसि- क्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु

कृञः ३२।

सप्तस्वर्थेषु । अकर्त्राभिप्रायार्थ आरम्भः । गन्धनं सूचनं
हिंसासादृश्यात् । उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः । अवक्षेपणं भर्त्स-
नम् । श्येनो वार्त्तिकामुदाकुरुते । हरिमुपकुरुते । सेवते इत्यर्थः ।
परदारान्प्रकुरुते । सहसा तेषु प्रवर्तते इत्यर्थः । एधो दकस्योप-
स्कुरुते । एधशब्दो ऽकारान्तो ऽपि । एधान् हुताशनवत इति
दर्शनात् । सान्तत्वं व्याख्याने । दकशब्द उदकार्थो ग्राह्यः ।
जीवनीयं दकं चेति हलायुधोक्तेः । तस्य गुणान्तराधानं
करोतीत्यर्थः । प्रकथनं प्रकर्षेणोक्तिः । गाथाः प्रकुरुते । उप-
योगो ऽप्रतिषिद्धविनियोगः । शतं प्रकुरुते । एषु किम् । कटं
करोति ।

अधेः प्रसहने ३३।

कृञ इत्यनुवर्तते । प्रसहनमभिभवः क्षमा च । षह मर्षणे
ऽभिभवे चेति पाठात् । छन्दसीत्यस्य प्रायिकत्वात् । तमधिकुरु-
ते । भवाद्दशाश्चेदधिकुर्वते परान् इति भारविः । क्षमत इत्यर्थः ।

वेः शब्दकर्मणः ३४।

शब्दस्य कर्मकारकत्वे विपूर्वात्कृञ आत्मनेपदम् । स्वरा-
न्विकुरुते । उच्चारयतीत्यर्थः । नेह चित्तं विकरोति कामः ।

अकर्मकाच्च ३५।

वेः कृञ् इति प्राग्वत् । प्रवृद्धानि विकुर्वते । विकृतानि भवन्तीत्यर्थः ।

संमाननोत्सञ्जनाचार्यकर- णज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ३६।

एषु बोध्येषु नयतेरात्मनेपदम् । उत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः । अन्ये तु प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे नयते । सोपपत्तिकान् शास्त्रसिद्धान्तान् शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । शिष्याणामिष्टार्थसिद्ध्या संमानननिष्पत्तिः । प्रयोगोपाधित्वं तु तज्जन्यशाब्दबोधाविषयत्वे सति प्रयोगनियामकत्वम् । उत्सञ्जनमुत्क्षेपणम् । दण्डमुन्नयते । माणवकमुपनयते । विधिना स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । तत्फलं माणवकसंस्कारः । तस्याचार्यगामित्वाभावादात्मनेपदविधानम् । अध्यापनार्थत्वे तु उपनयनस्येदं व्यर्थं स्यादिति मीमांसकाः । उपनीय वदेद्वेदमाचार्यः स उदाहृत इति स्मृत्या तदेवाचार्यपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् इत्यत्राचार्यकरणमविवक्षितम् ।

वस्तुतस्तु आचार्यकरणम् उपशब्दसमभिव्याहृतनयतेरेव प्रयोगोपाधिः । प्रयोगोपाधेः स्वरूपसत एव नियामकतया तद्विवक्षाया अनुपयोगात् । तत्त्वं नयते । विधिनोतीत्यर्थः । कर्मकरानुपनयते भृतिदानेनात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः ।

विगणनम् । ऋणादेर्निर्यातनम् । करं विनयते । राजांशं ददा-
तीत्यर्थः । शतं विनयते । धर्माद्यर्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । नेह
घटं नयति ।

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ३७।

नयतेः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छरीरावयव-
भिन्ने एव स्यात् । शरीरपदमत्र तदवयवपरम् । चैत्रत्वा-
दिजातीनां शरीरवृत्तितया तत्तादात्म्यापन्नस्यैव जीवस्य
कर्तृतया शरीरस्य शरीरस्थत्वासम्भवात् । यद्यपि शरीराद्वि-
विच्य लौकिकैरनिश्चये ऽपि वस्तुतः शरीरतादात्म्यापत्तेः क-
र्तृत्वानुपयोगः । कृतिसमवायित्वरूपस्य तस्यात्ममात्रवृत्तित्वात् ।
शरीरस्य त्ववच्छेदकतयैव तदाश्रयत्वात् । तथाप्यत्रोभयसाधा-
रणमेवाश्रयत्वं विवक्षितम् । चैत्रः कर्तेति व्यवहारात् । क्रोधं
विनयते । स्वकीयं क्रोधं निरस्यतीत्यर्थः । क्रोधापगमफलस्य
चित्तप्रसादादेः कर्तृगत्वे ऽपि नियमार्थमिदम् । नेह गडुं विन-
यति । शरीरावयव एवायम् । विगणय्य नयन्ति पौरुषं विहित-
क्रोधरया जिगीषव इति भारविप्रयोगस्तु कर्तृगत्वाविवक्षायाम् ।
करोतीत्यर्थे प्राप्त्यर्थे वाऽत्र कृञो वृत्तिरित्यन्ये । सम्पदस्तव
गिरामपि दूरात् यन्न नाम विनयं विनयन्ते इति श्रीहर्षे विनय-
न्तीत्येव पाठ इति नारायणः । णय गतावित्यस्यान्तर्भावित-
ण्यर्थस्य प्रयोगोऽयमिति व्याख्यातमस्माभिः ।

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ३८ ।

वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋच्यस्य क्रमते बुद्धिः । सर्ग उत्साहः ।
येनेन्द्रलोकावजयाय सृष्ट इति दर्शनात् । अध्ययनाय क्रमते ।

तायनं स्फीतता । क्रमन्ते ऽस्मिन् शास्त्राणि । स्फीतानि भव-
न्तीत्यर्थः ।

उपपराभ्याम् ३९ ।

सोपसर्गे नियमार्थमिदम् । वृत्त्यादिषूपपरा इत्युपसर्गद्वय-
पूर्वकादेव क्रमेः आत्मनेपदम् । उपक्रमते । नियमाग्नेह । संक्राम-
ति । वृत्त्यादिष्वेव नेह—उपक्रामति । पराक्रामति ।

आङ् उद्गमने ४० ।

“ज्योतिरुद्गमने इति वाच्यम्” । आक्रमते आदित्यः ।
उदयते इत्यर्थः । उद्गमनार्थः क्रमिरकर्मकः । नेह । आक्रमति
धूमो हर्म्यतलात् । हर्म्यतलमिति भाष्ये तूद्गमनपूर्विकायां
व्याप्तौ क्रमिर्वोध्यः । नभः समाक्रामति चन्द्रमाः क्रमादि-
त्यत्र व्याप्तिरेवार्थो नतूद्गमनमिति कैयटः ।

वेः पादविहरणे ४१ ।

साधु विक्रमते वाजी । क्रमेः पादविक्षेपवृत्तित्वे ऽपि
धातूनामनेकार्थत्वादर्थान्तरे आत्मनेपदवारणायार्थनिर्देशः । नेह
विक्रामति अजिनसन्धिः । स्फुटतीत्यर्थः ।

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ४२ ।

समर्थत्वं समानार्थत्वम् । शकन्ध्वादिः । संशब्द एव वा
तदर्थः । प्रक्रमते । उपक्रमते । आरभते इत्यर्थः । आरम्भे किम् ।
प्रक्रमति । उपक्रमति । इह गमनागमने अर्थौ । उपपराभ्या-
मित्यस्यापि न प्रवृत्तिः । वृत्त्यादेरत्राविवक्षितत्वात् ।

अनुपसर्गाद्वा ४३

क्रामति क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । “उपपराभ्याम्”
इत्यस्य नियमार्थतया “वृत्तिसर्ग-”इत्यादेरनुपसर्गविषयत्वात् ।

अपह्वे जः ४४

शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः ।

अकर्मकाच्च ४५

सर्पिषो जानीते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्त्तते इत्यर्थः ।
जानातेरत्र ज्ञानपूर्वकप्रवृत्तिपरत्वात् । “ज्ञो ऽविदर्थस्य”इति करणे
पठ्ठी । सकरणादिति तु नोक्तम् । स्वरेण पुत्रं जानातीत्यत्रा-
ऽतिव्याप्तेः ।

संप्रतिभ्यामनाध्याने ४६

शतं सञ्जानीते । अवेक्षत इत्यर्थः । अनाध्याने किम् ।
मातुः संजानाति । “अधीगर्थ-”इति पठ्ठी । नच तत्र शेषानुवृत्तेः
“अकर्मकाच्च” इति पूर्वेण आत्मनेपदापत्तिः । अनाध्यान इति
विभज्य पूर्वशेषतयापि तस्य व्याख्यानानात् इत्याहुः ।

भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्न-

विमत्युपमन्त्रणेषु वदः ४७।

उपसम्भाषोपमन्त्रणे वाच्ये, अन्ये प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे

वदते । भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । शिष्यैः स्तूयमानो हि भासते । तेजोभङ्गे तु न शक्नुयाद्वदितुमिति भासनं हेतुभूतं सद् विशेषण-
मित्याहुः । कर्मकरानुपवदते । उपसान्त्वयतीत्यर्थः । शास्त्रे व-
दते । उक्तिविषयकज्ञानवानित्यर्थः । क्षेत्रे वदते । तद्विषयको-
त्साहं स्फुटयतीत्यर्थः । आविष्करणरूपस्य वदत्यर्थस्य
यत्रः कर्मेति केचित् । विशिष्ट एव वदत्यर्थ इत्यन्ये । क्षेत्रे वि-
वदन्ते । विमत्या हेतुभूतया नानाविधं भाषन्ते इत्यर्थः । एतेषु
किम् । यत्किञ्चिद्वदति ।

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ४८।

व्यक्ता वाचि वर्णा येषां ते मनुष्यादयः । व्यधिकरण-
बहुव्रीह्याश्रयणात् । समुच्चारणं सम्भूयोच्चारणम् । सम्प्रवदन्ते
ब्राह्मणाः । नेह वरतनु प्रवदन्ति कुक्कुटाः । शुकसारिकादीनां
न सर्ववर्णविषयकं व्यक्तवाक्त्वम्, अपि तु पुरुषप्रयत्नवशेन
कतिपयवर्णविषयमिति तत्रात्मनेपदं नेति कैयटः ।

अनोरकर्मकात् ४९।

अनुवदते कठः कलापस्य । अनुः सादृश्ये । तुल्यार्थयोगे
शैषिकी षष्ठी । अकर्मकात् किम् । अयमपि च गिरं नस्त्वत्प्र-
बोधप्रयुक्तामनुवदति शुकस्ते मञ्जुवाक्पञ्जरस्थः । व्यक्तवाचा-
मित्येव । अनुवदति वीणा ।

विभाषा विप्रलापे ५०।

विप्रलापो विरोधोक्तिः । विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैद्याः ।
युगपत्परस्परविरुद्धं वदन्तीत्यर्थः । विप्रलापे किम् । सम्प्रवदन्ते

ब्राह्मणाः । व्यक्तवाचां किम् । विप्रवदन्ति शकुनयः । समुच्चारणे किम् । क्रमेण विप्रवदन्ति ।

अवाद्गः ५१।

अवगिरते । अवात् किम् । गिरति । गृणातेस्त्ववपूर्वस्य प्रयोगो नास्तीति भाष्यम् ।

समः प्रतिज्ञाने ५२।

नित्यं शब्दं सङ्गिरते मीमांसकः । शब्दो नित्य इति प्रतिज्ञानीते इत्यर्थः । नेह सङ्गिरति ग्रासम् ।

उदश्चरः सकर्मकात् ५३

धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घयतीत्यर्थः । द्वे तिस्रो रमणीयमंवरमणेर्यामुच्चरन्ते इति मुरारिः । सकर्मकात्किम् । क्षितेस्तदा यः स्वन उच्चचार । उत्पन्न इत्यर्थः ।

समः स्तृतीयायुक्तात् ५४।

पश्यां नृपः सञ्चरमाण एषः । तृतीयेति किम् । उभौ लोकौ सञ्चरसि इमं चामुं च देव ।

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ५५

सम्पूर्वादाणस्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं सा तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छते । कामुकः सन् तस्यै ददातीत्यर्थः । तृतीया ऽप्यनेनैव चतुर्थ्यर्थे विधीयते चेच्छब्दस्य चकारार्थत्वादिति सम्प्रदायः । अशिष्टव्यवहारे चतुर्थ्यर्थे तृतीयेति वार्त्तिकं तदंशे

स्पष्टीकरणार्थम् । भाष्ये त्विदं सूत्रमपि प्रत्याख्यातम् । तदुक्तम्—
सहयुक्ते तृतीया स्याद्व्यतिहारे तडो विधिः ।

यो ह्यस्या दत्तं भुङ्क्ते स्वयं च तस्यै ददाति तत्रायं प्रयोग
इष्टः । तत्र सहयोगतृतीया कर्मव्यतिहारे चात्मनेपदमिति सि-
द्धम् । दास्यै विश्राण्य तया सहोपभुङ्क्ते इति कैयटः ।

उपाद्यमः स्वकरणे ५६।

अस्वस्य सतो यत्स्वीयत्वसम्पादनं तत्रेदम् । च्विप्रत्ययस्तु
“समर्थानां प्रथमाद्वा” इति विकल्पान्न कृतः । भार्यामुपयच्छ-
ते । नेह स्वं शाटकमुपयच्छति । पाणिग्रहण एवेदमिति वृत्तिः ।
तद्भाष्यानुक्तत्वाद्धेयम् । उपायंस्त महास्त्राणीत्यादिविरोधाच्च ।

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ५७।

सोपसर्गाणां यत्रार्थे आत्मनेपदं पूर्वमुक्तं तद्विन्नार्थमार-
म्भः । स्मरतेस्तु अप्राप्तावेव । धर्मं जिज्ञासते शुश्रूषते सुस्मूर्पते
दिदृक्षते ।

नानोर्ज्ञः ५८।

पुत्रमनुजिज्ञासति । पूर्वप्राप्तेरयं निषेधः । अनन्तरस्येति
न्यायात् । तेन सकर्मकस्येति निषेधः । अकर्मकास्तु “पूर्ववत्स-
न” इति भवत्येव । “अकर्मकाच्च” इत्यनेन केवलाद्विधानात् ।
तेन औषधस्यानुजिज्ञासते । औषधेन प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः ।

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ५९

आत्मनेपदं न स्यात् । प्रतिशुश्रूषति आशुश्रूषति । परस्पर-

साहचर्यादुपसर्गग्रहणान्नेह देवदत्तं प्रति शुश्रूषते । “लक्षणेत्थं-
भूत-” इति प्रतिः कर्मप्रवचनीयः ।

शदेः शितः ६०

शितः प्रकृतिभूतात् शदेरात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शितः
किम् । शत्स्यति । अशत्स्यत् । “शेपाद्” इति परस्मैपदम् ।

“उपसर्गपूर्वनियमे डूव्यवाय उपसंख्यानम्” ।

न्यविशत । व्यक्रीणीत । यद्यपि विकरणेभ्यो नि-
यमो बलीयानित्युक्तम्, तत्र च विकरणोत्पत्तेः प्रागेव नि-
यमः ततो नित्यत्वाद्विकरणः ततो ऽडागम इति वार्त्तिकं ग-
तार्थं तथापि तदनाश्रित्यायमारम्भः । नच धात्ववयवत्वादटो न
व्यवधायकत्वम् । विकरणान्तस्याङ्गत्वात्समुदायावयवस्याटो
धातुग्रहणेनानुपादानात् । न च परत्वादट् । कृताकृतप्रस-
ङ्गित्वेन विकरणानां नित्यत्वात् । अटश्च शब्दान्-
तरस्य प्राप्नुवन्विधिरित्यनित्यत्वात् । नच कृते ऽपि
अन्यस्मात्प्राप्त्या विकरणो ऽप्यनित्यः । शब्दान्तरात्प्रा-
प्नुवतो ऽनित्यत्वानुक्तेः । नच लादेशात्पूर्वं परत्वादडागमः ।
लादेशस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् । कृते ऽप्यटि धातुग्र-
हणेन तद्ग्रहणादव्यवधायकत्वात् । अडागमस्त्वनित्यः ।
लादेशोत्तरं विकरणैर्नित्यतया स्वपूर्वं तत्प्रतिषेधात् । विक-
रणोत्तरं च शब्दान्तरप्राप्तत्वात् । यद्यपि लादेशे कृते स्थानिव-
द्भावेन लुङादिव्यपदेशादटो निमित्तसद्भावे ऽपि विकरणेन
नित्यत्वादट् बाध्यते तथापि यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं वि-
हन्यते न तदनित्यम्, उभयोर्नित्ययोः परत्वादट् प्राप्नोति । नच

तथापि तस्य धात्ववयवत्वाच्चवधायकत्वं नास्तीत्यात्मनेपदं सिद्धमिति वाच्यम् । लादेशोत्तरं नियमात्पूर्वं नित्यत्वात् विकरणोत्पत्त्या ऽडागमस्य विकरणान्तभक्तत्वाद्धातुव्यवधायकत्वान्न्यादिभ्यः परे अव्यवहिता विश्यादयो न भवन्तीत्यात्मनेपदं न स्यादिति वार्त्तिकाभिप्रायः ।

भाष्यकारास्तु लमात्रापेक्षतया लादेशा अन्तरङ्गा अडागमस्तु तद्विशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः । अथ लादेशेन समं न सम्प्रधारणा किन्तु नियमेन सहैव । लादेशोत्तरं हि विकरणः, अडागमो, नियमश्चेति त्रयं प्राप्नोति । तत्र यदि सर्वतो नियमो बलवान्स्यात् तदा वार्त्तिकं विनैवेष्टसिद्धिः स्यात् । नच विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति निर्वाहः । कृतो ऽपि विकरणो न व्यवधायक इति ज्ञापनेनापि तज्ज्ञापनस्यान्यथासिद्धेः । नचैवं नित्य एव नियमः । निवेक्ष्यते निविशते इत्यादौ केवलविकरणस्य व्यवधायकत्वस्थले नियमप्रवृत्तावपि कृते विकरणे ऽडागम इत्यदो व्यवधायकत्वात्तदप्रवृत्तेः । नहि विकरणत्वात्पूर्वम् अद् कर्तुं शक्यः । अङ्गात्पूर्वं विकरणानां वाच्यत्वात् । अन्यथा तरतः तरन्तीति न स्यात् । शपं विना गुणाभावात् तसादेर्लित्वात् । ततश्च पूर्वमित्त्वमेव स्यात् । अडाङ्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमप्येषितव्यम् । अन्यथा उपाच्छेदित्यत्र आटः पूर्वमुक्तौ तद्विशिष्टस्यैव ऋच्छिभावापत्तेः । वर्णमात्राश्रयत्वाद्दृच्छिभावं बाधित्वा वृद्धेरेव पूर्वं प्रवृत्तेः । नच वार्णादाङ्गं बलीयः । समानाश्रयत्वात् । एकादेशस्य चादिवद्भावादृच्छिभावे ऋच्छदिति स्यान्न त्वाच्छेदिति । नच शब्दान्तरस्याकृत आडिति कृत्वा पुनर्भविष्यति । पुनर्ऋच्छिभावः पुनरादित्यव्यवस्थाप्रसङ्गात् । तस्माद्वार्त्तिकमावश्यकमिति चेत् ।

न । तरत इत्यत्र ह्यनित्यमिच्चं विकरणस्तु नित्य इति तस्यैव प्रवृत्तेः । तरतीत्यादौ गुणस्यापि नित्यत्वात्स एव परत्वात् । उपाच्छेदित्यत्रापि उक्तरीत्या पुनराद् । नच पुनर्कच्छि-
भावापत्तिः । इष्टतो व्यवस्थासम्भवात् । इदञ्चाभ्युपगम्योक्तम् ।
वस्तुतः परत्वादृच्छिभावः पश्चादेवाद् । तस्माल्लादेशेषु कृतेषु
परत्वादङागमः । नचाङागमो नित्यः । शब्दान्तरस्य प्राप्ताविव
शब्दान्तरात्प्राप्तावपि अनित्यत्वस्य युक्तत्वात् । कृताकृतप्रस-
ङ्गित्वस्य साधारणत्वात् । अङ्गत्वजात्याश्रयणाद्वाऽङागमस्य श-
ब्दान्तरप्राप्तिविरहात् । यद्वा नेरिति पष्ठेयव न तु पञ्चमी ।
व्यवहितस्याप्यर्थद्वारेण विशेष्यत्वात्सम्बन्धोपपत्तेः । यद्वा नि-
शब्दात्परमात्मनेपदान्तं विशत इति पदं साधु भवतीति “ने-
र्विशः” इत्यस्यार्थः । सत्यप्यङागमे नेः परमनन्तरमेवेति
दोषाभाव इत्याहुः ।

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ६१

शितो लुङ्लिङोश्च प्रकृतिभूतो यो म्रियतिस्तत एवा-
त्मनेपदं नान्यस्मात् । शित्प्रकृतित्वं शिदुत्पत्तेः प्रागेव यो-
ग्यतया ग्राह्यम् । लुङ्लिङोस्तु सत्यामेवोत्पत्ताविति भेदः ।
म्रियते । म्रियेत । म्रियताम् । अम्रियत । अमृत । मृषीष्ट ।
नियमः किम् । ममार । मर्त्तासि । मरिष्यति । अमरिष्यत् ।
मृडो ङिच्चं तु स्वरार्थम् । मा हि मृतेत्यत्र ङिदुपदेशात्परं
“लसार्वधातुकम्” इति निघातो यथा स्यात् । नच सिञ्जलोप-
स्यासिद्धत्वम् । ङिच्चसामर्थ्यात् । नच निघातः । हि-
चेति प्रतिषेधात् ।

पूर्ववत्सनः ६२

शुद्धादात्मनेपदे यन्निमित्तं तत्सन्नन्तादप्यात्मनेपदं प्रवर्त-
यतीत्यर्थः । एतावतैव निमित्तातिदेशो ऽयमिति व्यवहारः ।
पूर्वेण तुल्यमिति तृतीयान्तादिति । पञ्चम्यन्तात् विधानाभावात् ।
पूर्वस्मादिवेति तु गम्योऽर्थः । ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीत इतिवत् ।
तत्र ब्राह्मणपदं तदपादानकाध्ययनपरम् । आसिसिषते । शि-
शयिष्यते । निविषिष्यते । मुमुक्षत इत्यादि । नेह शिशत्सति ।
मुमूर्षति । नह्येषा शदिभ्रियतिव्यक्तिः शित्प्रकृतिः, अतो नात्म-
नेपदानिमित्तम् । सनि कृते तु सन्नतमेव शित्प्रकृतिः । शिशयिष्यत
इत्यादौ तु प्रकृतौ ङित्वानपायान्निमित्तताऽतिदेश इति वैषम्यम् ।
नचैवमनुचिकीर्षतीत्यत्रातिप्रसङ्गः गन्धनादेरर्थस्य ङित्वस्य
चात्मनेपदानिमित्तस्यातिदेशापत्तेरिति वाच्यम् । “अनुपराभ्यां
कृजः” इति पर्यालोचनया अनुपूर्वकत्वाभावविशिष्टस्यैव
तस्यात्मनेपदानिमित्तत्वात् ।

यद्वा प्राक् सनो येभ्य आत्मनेपदं तेभ्यः सन्नन्तेभ्यो
ऽपि भवतीति कार्यस्यैवातिदेशः । सर्वातिदेशानां कार्यार्थतया
कार्यातिदेशस्य प्राधान्यात् । नच शदिमृडोरतिप्रसङ्गः ।
“शदेः शितः” “भ्रियतेर्लुङ्लिङोश्च” इति सूत्रद्वये ऽपि सनो
नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्यानात् । जुगुप्सते इत्यादौ तु
नित्यसन्नन्ततया प्राक्सन आत्मनेपदादर्शनादेतदातिदेशस्य
न प्रवृत्तिः । तथाऽप्यनुबन्धासञ्जनादेव तत्रानुदात्तङित इत्या-
त्मनेपदमिति वक्ष्यते, अवयवेऽचरितार्थमिति न्यायात् । नच
जुगुप्सयतीत्यादावतिव्याप्तिः । सन्पर्यन्तविशेषणेन चरि-
तार्थत्वे तदतिरिक्तविशेषणे मानाभावात् । नच गोपयती-

त्यादावतिव्याप्तिः, सनेव विशेषणीयो नतु णिजित्यत्र बीजा-
भावादिति वाच्यम् । यत्रार्थे निन्दादौ सन्निष्यते तदर्थकाना-
मेवानुदात्तेच्चात् अर्थान्तरे त्वननुबन्धकाश्चुरादावेव गुपा-
दय इति सिद्धान्तात् ।

आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयो- गस्य ६३ ।

आम्प्रकृतिधातोरिवानुप्रयुज्यमानात्कृजो ऽप्यात्मनेपदम् ।
आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणो बहुव्रीहिः । अकर्त्रभिप्रा-
यार्थं सूत्रम् । ईहां चक्रे । नच इन्दांचकारेत्यत्र प्रसङ्गः । पूर्व-
वदित्यनुवृत्तेः । पूर्ववदेवात्मनेपदं नतु तद्विपरीतमिति निय-
मार्थतयाऽपि वाक्यभेदेन व्याख्यानात् । कृजः किम् । भव-
स्त्योर्मा भूत् । कृज्ग्रहणसामर्थ्यान्नात्र कृज्प्रत्याहारः । अत
एवानुप्रयोगविधौ कृज्प्रत्याहारग्रहो वक्ष्यते ।

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ६४।

“युजिर् योगे” इत्यस्य स्वरितेतो रुधादेरकर्त्रभिप्रायार्थो
विधिः । “युज समाधौ” इति दिवादेरनुदात्तेच्चात् । यज्ञपा-
त्रविषयतायास्तत्रासम्भवाच्च ।

“स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम्” ।

प्रोपाभ्यामित्यपहाय यस्योपसर्गस्यादावन्ते वाऽजस्ति
तत्पूर्वादिति पठनीयमित्यर्थः । तेन हलन्तभिन्नोपसर्गसंग्रहः ।
उद्युक्ते । नियुक्ते । अयज्ञेति किम् । द्वन्द्वं न्यश्चि पात्राणि
प्रयुनक्ति ।

समः क्षणुवः ६५ ।

“समो गम्यृच्छिभ्याम्” इत्यतो विच्छिद्य पाठः सक-
र्मकादपि विधानार्थः । संक्षणुते शस्त्रम् । वक्षः पीठे घनास्त्रत्रण-
किणकठिने सङ्क्षणुवानः पृषत्कानिति मुरारिः ।

भुजोऽनवने ६६ ।

“भुज पालनाभ्यवहारयोः” । “अनवने” इति पर्युदासा-
द्भक्षणार्थे आत्मनेपदविधानम् । तेन “भुज कौटिल्ये” इत्यस्य
न ग्रहणम् । संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषनिर्णयहेतुत्वात् ।
अत एव सशङ्खचक्रो हरिरित्यत्रेवाशङ्खचक्रो हरिरित्य-
त्रापि हरिपदं नारायणपरम् । तदुक्तम्—संयोगो विप्रयो-
गश्चेत्युपक्रम्य विशेषस्मृतिहेतव इति । तच्चान्यत्र सविस्तरं
व्याख्यातम् । ओदनं भुङ्क्ते । अनवने किम् । महीं
भुनक्ति । बुभुजे पृथिवीपाल इत्यादौ उपभोगः, आ-
त्मसात्करणं वाऽर्थः । नेह विभुजति पाणिम् । तेन “अनवन-
कौटिल्ययोः” इति वार्त्तिकं स्पष्टार्थम् ।

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स- कर्ता ऽनाध्याने ६७ ।

ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादनाध्याने । अणौ यत्कर्म णौ चेदिति
द्वितीयं वाक्यम् । यच्छब्देन तच्छब्दाक्षेपः, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धा-
त् । धर्मान्तरस्य चानिर्देशात्कर्मत्वमेव सन्निधानात्प्रतिनिर्दिश्यते ।

अणौ यत्कर्म णौ चेत्तत्कर्मेति प्रतिनिर्देशेन च कर्मान्तरव्यावृत्तिः क्रियते । न त्वणौ कर्मणो णौ कर्मत्वसद्भावः प्रतिपाद्यते । स कर्तेति वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात् । एकक्रियापेक्षया युगपदेकस्य कर्मकर्तृत्वोभयविरोधात् । यथेष्टं वाक्यशेषपरिकल्पनादणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्मेत्येवकाराध्याहारात्कर्मान्तरनिवृत्तिलाभः । ततः स कर्तेति तृतीयं वाक्यम् अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वप्रतिपादनपरम् । एषामेकवाक्यत्वे महावाक्यम्—लक्ष्यस्य संस्कारकं महावाक्यं सम्पद्यते । नचैवं दर्शयते भृत्यान्नाजेति भाष्योदाहरणविरोधः । अणौ कर्मणो राज्ञोऽन्यस्य भृत्यानि कर्मणः सद्भावादिति वाच्यम् । अण्यन्तावस्थायां ये कर्तृकर्मणो तदतिरिक्तस्यैव कर्मणो व्यावर्तनात् । यथा आरोहमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानि । इहतु अण्यन्तावस्थायां कर्तृणां भृत्यानामेव णौ कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदम् । अत एव स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति प्रत्युदाहरणं सङ्गच्छते इति कैयटानुसार्थः । नच यदित्यनेन कर्मेवोपात्तं नतु कर्ताऽपीति कथं कर्तृकर्मातिरिक्तकर्मव्यवच्छेद इति वाच्यम् । “कर्तरि कर्मव्यतिहारे” इत्यतः “कर्तरि” इत्यनुवृत्तं प्रथमान्तत्वेन विपरिणमय्य यच्च यश्चेति “नपुंसकमनपुंसकेन” इत्येकशेषेकवद्भावं च कृत्वा व्याख्यानात् । एवं च करेणुरारोहयते निषादिनमिति आद्यप्रयोगोऽप्युपपद्यते ।

अत्रेदमवधेयम्—अण्यन्ते यत् कर्म तदन्यकर्त्रभावे तत्र कर्तृत्वे च कर्मकर्तृत्वादेवात्मनेपदं सिद्धम् । तथा हि—लुनाति केदारं देवदत्तो लूयते केदारः स्वयमेवेति । यथा केदारः कर्मकर्ता तथा लावयते केदारः स्वयमेवेति ण्यन्ते ऽपि । लुनातिर्हि द्विधाभवनोपसर्जने द्विधाभावने वर्तते । फलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वस्य

सकर्मकाणामावश्यकत्वात् । लुनाति केदारं देवदत्तः द्विधा भवन्तं द्विधा भावयतीत्यर्थः । सौकर्यातिशयविवक्षायां द्विधा-भवनमात्रं तदर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् ।

वस्तुतो ऽर्थभेदेन धातुभेदः सारूप्यात्तु तत्त्वा-ध्यवसायः । तत्र द्विधाभवने कर्तुः केदारस्य “कर्म-वत्कर्मणा तुल्यक्रियः” इति कर्मकार्याणामतिदेशात् लूयते केदारः स्वयमेवेति प्रयोगः । स्वयमिति वचनं कर्त्रन्तरव्युदा-सार्थम् । आत्मनेत्यर्थे तु तदपेक्षया कर्मत्वमस्त्येवेति कर्मणि लकारेणैव सिद्धं स्यात् ।

यद्वा तेनात्मनः करणत्वमात्रं प्रतिपाद्यं प्रकृते तु द्विधाभवन-मात्रवृत्तेर्लुनातेर्यदा देवदत्तादिप्रयोजकव्यापारे णिजुत्पद्यते तदा लुनाति केदारं देवदत्तः लावयति केदारं देवदत्त इत्यनयोस्तुल्यो ऽर्थः।पुनः सौकर्यातिशयविवक्षायाम् अविवाक्षिते देवदत्तव्यापारे द्विधाभवनमात्रं लावयतेरर्थः । तत्र लूयते केदारः स्वयमेवेत्यने-न समानो लावयते केदारः स्वयमेवेत्यस्यार्थः । नच प्रयोज्य-प्रयोजकभावनिवृत्तौ णिचो निवृत्तिः । उपायनिवृत्तावप्युपेया-निवृत्तेः । सिद्धशब्दव्युत्पत्तये प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य अर्थोपा-दानत्यागयोश्च स्वीकारात् । अत एव शिखी नष्ट इत्यादौ विशेषणध्वंसमात्रपरत्वे ऽपि मत्वर्थीयस्य न निवृत्तिः ।

तदुक्तम्—

निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते । इति ।

सोऽयं निवृत्तप्रेषणपक्षे कक्षाचतुष्टयम्, तासु प्रथमतृतीये द्वितीयतुर्ये च तुल्यार्थे इति विवेकः । अथाधारोपितप्रेषणपक्षः लुनाति केदारं देवदत्तः लुनन्तं देवदत्तं सौकर्यातिशयात्केदारः प्रयुङ्क्ते इति केदारव्यापारे णिच्-लावयति केदारो देवदत्तेनेति

देवदत्तनिष्ठो यो लवनानुकूलो व्यापारस्तदनुकूलव्यापारवानि-
त्यर्थः । स च व्यापारो लवनसौकर्यप्रयोजकः शालिपाकादिः ।
पुनः प्रयोज्यप्रयोजकभावाविवक्षायां प्रकृत्या णिच् चोपात्तयोः
प्रेषणयोर्युगपत्त्यागे लावयते केदारः स्वयमेवेति तिस्रो भवन्ति
कक्षाः । पक्षे ऽध्यारोपितप्रेषणेऽत्र निवृत्तप्रेषणसमकक्षातुल्य
एवार्थः । एवं स्थिते निवृत्तप्रेषणक्रियायां “कर्मवत्कर्मणा” इत्या-
त्मनेपदं सिद्धम् । लावयति केदारं देवदत्त इति लावयतौ या-
दृशी कर्मावस्थायां केदारस्य द्विधाभवनकरणा क्रिया तादृश्येव
तस्मिन् धातौ कर्त्रवस्थायामिति “णेरणौ” इति सूत्रमनारभ्यम् ।

नचाध्यारोपितपक्षे आरोहयतीत्यत्र हस्तिनः कर्म-
त्वाभावात्समानधातौ कर्मत्वं नास्तीति पचत्योदनं
देवदत्तो राध्यत्योदनः स्वयमेवेतिवत्कर्मवद्भावो न स्या-
दिति वाच्यम् । अध्यारोपितप्रेषणपक्षपरित्यागे ऽपि क्षति-
विरहात् । निवृत्तप्रेषणक्रिययैव सर्वेष्टसिद्धेः । नच यक्चिणो-
र्निवृत्त्यर्थमिदम् । अणौ यत् कर्म णौ चेत्स कर्ता तदा णेरात्म-
नेपदमेव नान्यदिति नियमार्थत्वादिति वाच्यम् । “यक्-
चिणोः प्रतिपेधे हेतुमणिश्रिब्रूजामुपसंख्यानम्” इतिवार्त्ति-
कस्यावश्यकतया तत एव तत्सिद्धेः ।

ननु उदपुपुच्छत पुच्छं स्वयमेवेत्यहेतुमणौ यक्चिणोः
प्रतिपेधार्थं सूत्रम् । नच पुच्छशब्दस्य द्रव्यवाचकतया अण्य-
न्तावस्थायां कर्मण एवाभावात्प्रकृतसूत्रेणापि तद् दुर्वारम् ।
पुच्छशब्दस्य पुच्छकर्मिकायामुदसनक्रियायां वृत्तेः । तस्मात्स्वार्थे
णिङ् । यदा भ्राम्यमाणं पुच्छं संस्कारवशाच्चक्रमिव भ्रमणक्रिया-
यां भूतायां स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तदा उदपुपुच्छतेत्यात्मनेपद-
मेव णिङ्ताद्यथा स्यादिति नियम इति चेत् । न इहहेतुमत्पदमपहा-

यैव वार्तिकस्य भारद्वाजीयैः पठ्यमानत्वाम् । अन्यथा गणयति
गणं गोपालकः । गणयति गणः स्वयमेवेत्यत्र यक्चिणोः
प्रतिषेधार्थं वचनान्तरमारभ्यं स्यात् । गणस्य णावेव कर्मत्वा-
त्प्रकृतनियमेन तत्र यक्चिणोर्दुर्वारत्वात् ।

नन्वत्र कर्मवद्भावस्यैव दौर्लभ्यम् । तथाहि—क-
र्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवद्भावः क्रिया-
भावयोश्च परिस्पन्दतद्विरहान्यतरविशिष्टसाधनसाध्यत्वाद्भेद-
व्यवहारः । गणनं च संख्यानिमित्तः परिच्छेदो ज्ञा-
नविशेषात्मकः कर्तरि वर्तते न तु कर्मणीति चेत् न । भागशो
व्यवस्थापने ऽपि गणयतिवर्तते । भागशो ऽवतिष्ठमानङ्गणं
गोपालको ऽवस्थापयति । तत्रानुकूलत्वाद्गणस्यैव कर्तृत्वविव-
क्षायां कर्मस्थभावकत्वात्कर्मवद्भावप्रसक्तेः ।

अत्र विवरणकाराः—पुच्छशब्दस्याणौ कर्मत्वेऽप्येतत्सूत्रस्य
न तत्र प्रवृत्तिरिति भाष्यकैयटग्रन्थावभ्युपगम्यवादमात्रं वस्तु-
गत्या पुच्छशब्दस्य तत्कर्मकक्रियायामवृत्तेरनुभवाविरोधात् ।

अत एव णेरिति सामान्यग्रहणे ऽपि पुच्छभाण्डा-
दिणिङो न ग्रहणम् । अणौ कर्मणो ऽसम्भवादिति हरदत्ते-
नाप्युक्तमित्याहुः ।

अथाणौ कर्मणो णौ कर्मत्वे आत्मनेपदं यथा स्यात् णौ तु
कर्मणो णौ कर्तृत्वे मा भूदित्येतदर्थमिदं सूत्रमिति चेत् न ।
अत्राप्यात्मनेपदस्येष्टत्वात् । नित्यत्वाणिचः केवलानां चुरादीनां
प्रयोगाभावादणौ कर्मणो ऽसम्भवापत्तेरिति हेतुमणिचो ग्रहण-
म् । अणाविति प्रतिषेधो ऽपि तस्यैव प्रत्यासत्त्या न्याय्यः
इत्यहेतुमणौ गणस्य कर्मत्वं हेतुमणौ कर्तृत्वमिति प्रकृतसूत्रे-
णाप्यात्मनेपदस्य दुर्वारत्वात् ।

नन्वनिर्दिष्टविषयस्य प्रतिषेधस्य विधातुमशक्यत्वात् अ-
नाध्याने इति प्रतिषेधार्थं सर्वं सूत्रमारभ्यते । स्मरति वनगुल्मं
कोकिलः स्मरयत्नेन वनगुल्मः स्वयमेवेत्यत्रात्मनेपदं मा भू-
दिति चेत् । न । कर्तृस्थभावकत्वादत्र कर्मवद्भावस्य प्रसक्त्य-
भावात् इति प्राप्ते सिद्धान्तः—

कर्मस्थभावकेषूक्तरीत्या कर्मवद्भावेन सिद्धावपि कर्तृ-
स्थभावकेष्व्वात्मनेपदविधानार्थं सूत्रम् । तथाहि—रुहिर्गतिविशेष-
वचन इति “यद्धितुपरं छन्दसि” इत्यत्र वक्ष्यति भाष्यकृत् ।
नच न्यग्रभावरूपस्य फलस्यात्रापि कर्मस्थत्वमस्त्येवेति वाच्यम् ।
तस्य फलत्वाभावात् । तदुक्तं वाक्यपदीये—

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।

क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता ॥ इति ।

अतः क्रियाकृतविशेषदर्शनेन शब्दार्थानुसारेण वा क्रिया-
यास्तात्स्थं व्यवतिष्ठते । अतः पच्यादिधातूनां क्रिया
कर्मस्था विक्लित्यादिमत्तया तण्डुलादेरुपलम्भात् । क्रियानिवृ-
त्तावपि यत्र तत्कृतो विशेषः कर्मण्युपलभ्यते तत्रैव क्रियायाः
कर्मस्थत्वम् । जानातीत्यादौ तु न तथेति स्पष्टमेव । आरोहती-
त्यत्राप्युपरिगमनानुकूलव्यापार एव धात्वर्थो न तु हस्त्यादि-
न्यग्रभावानुकूलः । उपरि गच्छेयमित्येव ह्युपदेशो न तु हस्तिनो-
न्यग्रभावो भवत्विति । अत एव भूमिष्ठे शाखां नमयत्यारोहतीति
न प्रयोगः । तस्मादारोहत्यादीनां कर्मस्थभावकत्वाभावात्तत्रा-
त्मनेपदमनेन विधीयते ।

तथाहि आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । न्यग् भावयन्ती-
त्यर्थः । ततो हस्तिपकव्यापारपरित्यागे आरोहति हस्ती ।
न्यग् भवतीत्यर्थः ।

तदुक्तं हरिणा—

निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वक्रियावयवे स्थितम् ।

निवर्त्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्तृत्वे ऽवतिष्ठते ॥ इति ।

निवृत्तप्रेषणं कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वेनाविवक्षितम् ।
स्वनिष्ठे विशिष्टक्रियावच्छेदकतया क्रियावयवे फलात्मके
स्थितं स्वातन्त्र्येण विवक्षितम् । तादृशसमभिव्याहारे फलस्यैव
क्रियात्वात् तदाश्रयस्य कर्तृत्वं विशिष्टव्यापारस्यात्राक्रियात्वात्त-
दाश्रयस्य न कर्तृत्वम् । विशिष्टपरत्वे तु व्यापारस्यैव क्रिया-
त्वात्फलाश्रयस्य कर्मत्वमेवेत्यर्थः । ततो निवृत्तप्रेषणणिचि
आरोहयन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयन्तीत्यर्थः । पुनर्ण्यर्थ-
त्यागे आरोहयते हस्ती । न्यग्भवतीत्यर्थः ।

तदुक्तम्—

न्यग्भावनं न्यग्भवनं रुहौ शुद्धे प्रतीयते

न्यग्भावनं न्यग्भवनं ण्यन्ते ऽपि प्रतिपद्यते ॥

अवस्थां पञ्चमीमाह ण्यन्तं तत्कर्मकर्त्तरि ।

निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृते ऽर्थे णिजुच्यते ॥

यद्यपि प्रथमकक्षायां फलावच्छिन्नव्यापारप्रतीत्या न्य-
ग्भवनमपि प्रतीयते एव, तथा ऽपि विशेष्यत्वं न्यग्भावनस्यै-
वेत्यर्थः । ततः शुद्ध एव व्यापारांशपरित्यागे न्यग्भवनमेव प्रती-
यते इति द्वितीयकक्षा । ततो ण्यन्ते प्रथमकक्षावदेव न्यग्भावनं
बुध्यते इति तृतीयकक्षा, अयं तु विशेषः—शुद्धे उभयमपि रुहेर-
र्थः, ण्यन्ते तु रुहेर्न्यग्भवनं णिचश्च व्यापारो ऽर्थ इति । ततो
णिजर्थव्यापारविवक्षायां द्वितीयकक्षावदेव चतुर्थकक्षा । अत्र
शुद्धण्यन्ते न्यग्भावनं शक्त्या प्रतीयते न्यग्भवनं तु लक्षणयेति

विवेकः । प्राकृते ऽर्थ इत्यस्य शक्यलक्ष्योभयसाधारणे प्रकृति-
सम्बन्धिनीत्यर्थ इति केचित् ।

निवृत्तप्रेषणात्प्रयोज्यमात्राभिधायिनः प्राकृते प्रकृतिवाच्ये
इति तु विवरणकाराः ।

तेषामयम्भावः—फलावच्छिन्नव्यापारे धातुशक्तिस्वीकारे
फलमाश्रयो लक्षणयैव । विशिष्टवाचकानां विशेषणमात्रपरत्वे
लक्षणाया एव स्वीकारात् । फले व्यापारे च खण्डश-
क्तिस्वीकारे तु तात्पर्यविरहात् व्यापारानवबोधे फलप्रतीतिः
शक्त्यैवेति । यदि तु एकोच्चारणान्तर्भावेनैव खण्डशक्तेर्वाच्यतया
प्रत्येकरूपेण बोधने लक्षणैव, अत एव पुष्पवन्तादिपदाच्च-
न्द्रत्वसूर्यत्वान्यतरमात्रप्रकारको बोधो लक्षणयैवेति सिद्धान्तः
इति नव्यरीतिराश्रीयते, तदा न्यग्भवनबोधो लक्षणयैवे-
ति बोध्यम् ।

स्यादेतत् । कक्षाचतुष्टयस्यैवोक्तत्वात्पञ्चमी अवस्था क-
थमिति चेत् ।

अत्राहुः—उक्तरीत्या चतुष्टयबोधे ततः प्रकृतमूत्रेणात्म-
नेपदं प्रतिपाद्यते इति व्युत्पत्तिक्रमापेक्षया पञ्चमत्वम्, प्रयो-
गार्ह तु कक्षाचतुष्टयमेवेति केचित् ।

कौस्तुभकृतस्तु विशिष्टवाचकयोः शुद्ध्यन्तयोर्वाच्यावंशौ
वाचकभेदाद् द्वेधा गणयित्वा तृतीयकक्षायामवस्थाचतुष्टयं च-
तुर्थकक्षायां पञ्चम्यवस्थेति विवक्षितमित्याहुः ।

एवं विषयत्वापत्त्युपसर्जनविषयत्वापादनार्थो दृशिः । पश्य-
न्ति भवं भक्ताः । चाक्षुषविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । भक्तव्यापारस्यागे
पश्यति भवः । चाक्षुषविषयो भवतीत्यर्थः । अयं तु विशेषः—लुना-
त्यादेर्निवृत्तप्रेषणाद्वितीयकक्षायां कर्मस्थभावक्रियत्वात्कर्मवद्भाव-

प्रवृत्तिः, न त्वत्रोभयत्रेति । तथा च वृत्तिः—रुहिः कर्तृस्थक्रियः
दृशिः कर्तृस्थभाव इति । तच्च प्रागेव व्याख्यातम् । ततः पश्यन्तं
प्रेरयतीति णिचि दर्शयन्ति भवं भक्ताः । प्रथमकक्षावदर्थः । पुन-
र्यर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः । द्वितीयकक्षावदर्थः । प्रकृतसू-
त्रेण त्वात्मनेपदमिति दिक् ।

अत्र दीक्षिताः—एवं वर्णयतां कैयटादीनां प्रकृतसूत्रभा-
ष्यवार्त्तिकग्रन्थविरोधः आरोह्यमाणो हस्ती स्थलमारोहयति
मनुष्यानित्यत्रातिव्याप्तिशङ्कायां मनुष्यानिति कर्मान्तरसद्भावा-
न्नेति हि प्रथमे प्रघट्टके “कर्मकर्तृत्वात्सिद्धम्” इति शङ्कायां “यक्-
चिणोर्निवृत्त्यर्थम्” इति द्वितीये “कर्तृस्थभावकार्थम्” इति तृतीये
स्थितम् । तत्रायो विरुद्धः । मनुष्याणामणौ कर्तृत्वात् ।
मनुष्यस्थलयोरणौ कर्तृकर्मणोरेवेह कर्मतया तदतिरिक्तकर्मा-
भावादात्मनेपदस्य दुर्वारत्वात् । द्वितीयोऽपि विरुद्धः । तदुक्त-
रीत्या कर्मवद्भावस्यैवाभावात् । “कर्मवदकर्मकाणाम्” इति
हि वार्त्तिकम् । अत एव न तृतीयोऽपि । तथा चोद्देश्य-
विस्मृतिरेवापततीति महानयं महतामपि प्रमादः ।

किञ्च कर्मान्तरनिवृत्तिपरवाक्यस्य निष्फलत्वमेव स्या-
त् उदाहरणदौर्लभ्यात् । नह्यणौ ये कर्तृकर्मणी तद्भिन्नं कर्म
णौ सम्भवति यदनेन व्यावर्त्येतेति ।

तत्र केचिदाहुः—प्रथमप्रघट्टके तावन्मनुष्यानिति कर्मणः
सत्त्वान्नातिव्याप्तिरित्यस्य हरदत्तादिभिरुक्तत्वेऽपि कैयटेनानु-
क्तत्वात् । स्थलरूपस्य कर्मणः सत्त्वान्नातिव्याप्तिरित्येव तदभि-
प्रायात् । वार्त्तिककाराभिमतं नियमार्थत्वं दूषयित्वा सूत्रस्य
विध्यर्थत्वव्यवस्थापनपरभाष्यानुसारिणः कैयटस्य द्वितीयप्र-
घट्टकवार्त्तिकविरोधस्याकिञ्चिरत्वात् । कर्तृस्थभावक्रियेषु सू-

त्रस्य विध्यर्थतायास्त्वयाऽपि स्वीकाराच्च । न तृतीयः । तृतीय-
प्रघट्टकभाष्यानुसारेणैव कैयटेन तथाऽर्थस्य वर्णितत्वात् एवं
वदतः स्वस्यैवोद्देश्यविस्मरणात् ।

तदयं निष्कर्षः—कर्तृस्थक्रियार्थं सूत्रारम्भ इत्येव हि भाष्य-
काराभिप्रायो न तु यादृशस्थले कर्म कर्ता कर्तृस्थक्रियश्च धा-
तुस्तत्रैवैतत्सूत्रप्रवृत्तिरित्येतत्पर्यन्तमपि । मानाभावात् । कैयट-
व्याख्याने तु 'दर्शयते भृत्यान्त्राजा' इत्युदाहरणस्य तात्पर्यग्राहक-
त्वात् । नच कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति शङ्कितत्वादकर्मकमेवोदाहरण-
मिति वाच्यम् । तस्य लावयते केदार इत्येतन्मात्रविषयकत्वात् ।
अन्यथा स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति प्रत्युदाहरणम-
सङ्गतं स्यात् ।

यत्तु कैयटादिभिरुक्तं कर्मेह न विवक्षितम् । अत्र ह्येनमिति
कर्मणः सत्त्वात् कर्मवदकर्मकाणामिति वचनात् कर्मवद्भावस्य
प्राप्तिर्नास्ति । न त्वेतत्सूत्रेणात्मनेपदस्य कर्मान्तरसद्भावात् । त-
स्मात्स्मरयति वनगुल्मः स्वयमेवेति प्रदर्शनीयम् । स्मृ आध्याने
घटादिः । उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः । यच्च
व्याख्यातं गभीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गभीरनदीपदार्थ-
योरभेदबोधानन्तरं तीरलक्षणायामपि प्राथमिकबोधमादाय
गभीरपदसार्थक्यवदिहाप्यध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां
कर्मण्यन्विते ततो णिजर्थस्येव कर्मणोऽपि परित्यागे णिचः
कर्मपदस्य च प्राथमिकबोधमादाय कथञ्चित्सार्थक्यं स्व-
ज्ञाप्यसम्बन्धो लक्षणेत्यभ्युपगमात् । ज्ञाप्यस्य चेह विशिष्ट-
वाक्यार्थरूपत्वात् । एषैव चार्थवादैः प्राशस्त्यलक्षणाया गतिः ।
स एष सिद्धानां व्याख्योपायः । स्वाधीने तु शब्दप्रयोगे
कर्मविनिर्मुक्तमेव प्रयोक्तुमुचितम् । तदभ्युपगम्य वादमात्रम् वा-

सिक्कमतानुसारेणोक्तत्वात् । सूत्रशेषे कैयटेनोक्तरीत्या कर्मवि-
वक्षायां स्वयमेव प्रतिपादितत्वात् ।

एतेन कर्मकर्तरि मूलोदाहरणानि कर्मवद्भावस्तु कर्तृस्थ-
भावक्रियत्वान्नेति सिद्धान्तशरीरं भाष्यवृत्त्यादिनिष्कर्षे स्थित-
मिति निरस्तम् । अकर्मकमात्रपरत्वे मानाभावस्योक्तत्वात् ।
कर्मवद्भावाविषये कर्तृस्थभावादाविव तथाविधे सकर्मके ऽपि
प्रवृत्तौ बाधकाभावात् ।

एतेन गभीरायाम् इत्यादिकमप्यपास्तम् । तद्वाक्ये गभी-
रपदस्य जनितान्वयबोधतया प्रकृतवाक्ये च त्वद्रीत्या कर्मणो
ऽन्वयबोधानुपधानेन वैषम्यात् ।

यत्त्वध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां कर्मान्वय इति ।

तदसत् । वाक्यान्तरे ऽन्वितत्वे ऽपि तद्वाक्ये ऽन्वितत्वं
विना सार्थक्याभावात् । णिचस्तु स्वार्थिकत्वेनाप्युपपत्त्या न
वैयर्थ्यमिति वैषम्यम् । वाक्यान्तरेषु सर्ववाक्यानामन्वितत्वाद्वाक्य-
विशेषे ऽनन्वितपदोपादानापत्त्याऽतिप्रसङ्गकत्वाच्च । अर्थवाद-
स्थले तु “वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता” इत्यादौ अर्थस्याबाधितत्वेन
शक्यार्थज्ञानजन्यशाब्दविषयीभूतक्षेपिष्ठत्वगुणको वायुः स्व-
दैवत्यकर्मजन्यफलं शीघ्रं प्रयच्छतीत्येवंरूपवाक्यार्थसम्ब-
न्धादेव स्तुतिरूपं प्राशस्त्यं लक्ष्यते । यजमानः प्रस्तर इत्यादौ
तु यथाश्रुतस्य बाधात् गौण्या यजमानकार्यकारित्वसजाती-
यकार्यकारी प्रस्तर इति शाब्दे जाते तदन्तरं स्वकार्यकर्तृरू-
पवाक्यार्थसम्बन्धात्प्राशस्त्यं लक्ष्यते । न त्वनन्वितश्रूयमाण-
पदार्थकस्यैव वाक्यार्थस्य तदिति न किञ्चिदेतत् ।

स्यादेतत् । एवं सत्यध्यारोपितप्रेषणपक्षद्वितीयकक्षायाम-
प्यात्मनेपदमेव भवतीति पर्यवसाने लावयति केदारो देवद-

तेनेत्यत्र परस्मैपदं कैयटेनैव प्रयुज्यमानमसङ्गतं स्यादिति ।

अत्राहुः लेखकप्रमादादेव तथा पाठ इति ।

यत्तु विवरणकारैरुक्तं णौचेद्ग्रहणं समानक्रियार्थम् ।
नचाप्यन्तेन समानक्रियत्वं प्यन्तस्येत्यात्मनेपदं न कृतमि-
ति, तद्वक्ष्यमाणहरदत्तग्रन्थश्रद्धाजाड्यमात्रप्रयुक्तत्वादुपेक्ष्यमिति ।
अधिकमग्रे वक्ष्यामः ।

यत्तूक्तं कर्मान्तरनिवृत्तिपरवाक्यस्य व्यावर्त्यं नास्तीति ।

तदसत् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोह्यमाणो
हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यस्य वार्त्तिकभाष्यकाराभ्या-
मेव व्यावर्त्यत्वोक्त्या तदभावकथनस्य साहसमात्रत्वात् ।

अयं तु विशेषः—वार्त्तिककृता यथाश्रुतसूत्रार्थमादाय “णे-
रात्मनेपदविधाने अप्यन्तस्य कर्मणस्तत्रोपलब्धिरितरथा हि
सर्वप्रसङ्गः” इति हि वचनमारब्धम् । अप्यन्तस्य यत्कर्म यदा प्यन्ते
तदेव कर्म भवति तदाऽऽत्मनेपदमिति तदर्थः । भाष्यकृता
तु पूर्वोपन्यस्तकैयटोक्तरीत्याऽवान्तरवाक्यभेदमाश्रित्य सूत्रा-
क्षरैरेव तत्रातिव्याप्तिर्वारितेति । नच णौ ये कर्तृकर्मणी तदन्य-
कर्मव्यवच्छेदे तात्पर्यस्य कैयटेनोक्तत्वाद्, अत्र च आरोहन्ति
स्थलं मनुष्या इत्यणौ कर्तृकर्मणोरेव मनुष्यस्थलयोर्प्यन्ते कर्म-
त्वात्स्यादेवात्मनेपदमिति चेत् । न । आरोहन्ति हस्तिनं हस्ति-
पका इत्यत्राऽणौ कर्तृकर्मभ्यां हस्तिहस्तिपकाभ्याम् अन्यस्य स्थ-
लमिति कर्मणः सूत्रात् । नच आरोहन्ति स्थलं मनुष्या इत्यप्यन्ता-
वस्थामादायाऽतिप्रसङ्ग एवेति वाच्यम् । तस्यामवस्थायां यत्कर्म
स्थलरूपं तस्योक्तप्यन्तावस्थायां कर्तृत्वविरहात्तृतीयवाक्यार्थे-
नैव तद्धारणात् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यप्यन्ताव-

स्थायां ये कर्तृकर्मणी तदतिरिक्तकर्माभावं चादायातिप्र-
सङ्गस्यापादायितुमशक्यत्वात् । तथा च यस्यामण्यन्तावस्थायां
कर्मणो ण्यन्ते कर्तृत्वं तस्यामेव ये कर्तृकर्मणी तदतिरिक्त-
कर्मव्यवच्छेदे तात्पर्यामिति पर्यवसन्नम् । आरोह्यमाणो हस्ती-
त्यत्र तु भवत्येवात्मनेपदम् । अध्यारोपितप्रेषणपक्षतृतीयकक्षायां
विशेष्याभावादेव तदतिरिक्तकर्माभावसत्त्वात् । ‘दर्शयते भृत्या
न् राजा’ इत्यत्र तदीयद्वितीयकक्षायां तु पश्यन्ति भृत्या रा-
जानमित्यण्यन्तावस्थायां कर्तृणामेव भृत्यानां कर्मत्वात्कर्तृ-
कर्मातिरिक्तत्वाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावादिति न कोऽपि दोषः ।

एतेन स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव
साधु बन्धुतामिति भारविप्रयोगोऽपि व्याख्यातः । अत एव
“हृक्रोरन्यतरस्याम्” इत्यत्र “अभिवादिदृशोरात्मनेपदे उप-
संख्यानम्” इति वार्त्तिकव्याख्यायां पश्यन्ति भृत्या राजानम्,
दर्शयते भृत्यान् राजा, दर्शयते भृत्यैराजा इत्यत्र “णेरणौ”
इति आत्मनेपदमिति भाष्यकृद्भिर्व्याख्यातम् ।

न च कर्मसञ्ज्ञाविरहपरमेव तद्भाष्यमिति वाच्यम् ।
सङ्कोचे मानाभावात् ।

एतेन द्वितीयवाक्यार्थः प्रसासच्यैव गतार्थः । ण्यन्तादात्म-
नेपदं स्यादणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्तेत्युक्ते प्रसासत्तेरेतद्गम्यते ये-
न णिचा ण्यन्तादात्मनेपदं विधित्सितम् अण्यन्ते तत्प्रकृतौ
यत्कर्म तदेव चेत्तस्मिन्नेव ण्यन्ते कर्त्तेति । इह तु यत्रायमुपाधिः
कृतमेव तत्रात्मनेपदम् आरोह्यमाण इति । स्थलमारोह्यतीत्यत्र
त्वणौ कर्मणः स्थलस्य णौ कर्तृत्वाभावादयमुपाधिरेव नास्ती-
ति नात्मनेपदप्रसङ्ग इति ।

तदप्यसत् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यत्र शानच्प्र-

कृत्यन्तर्गतस्येव तिङ्प्रकृत्यन्तर्गतस्यापि णेरभावसत्त्वात् तत्र कर्मणो हस्तिनः स्थलमारोहयति मनुष्यानि ति ण्यन्ते कर्तृत्वसद्भावादतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । ननु मनुष्याः स्थलमारोहन्तीत्यण्यन्ते कर्मणः स्थलस्य तत्र कर्तृत्वं नास्तीति चेत्किं यावतामणौ कर्मत्वं तावतां णौ कर्तृत्वमित्यभिमतं प्रत्यासत्तिवादिनः । ओमिति चेन्न । आरोहयमाणो हस्तीति अध्यारोपितप्रेषणतृतीयकक्षायामपि आत्मनेपदाभावप्रसङ्गात् । मनुष्याः स्थलमारोहन्तीत्यण्यन्तावस्थायां कर्मणः स्थलस्य तृतीयकक्षायां कर्तृत्वाभावात् । एतेन णित्वेनैक्यं गृहीत्वा शानच्प्रकृत्यन्तर्गतस्य णेरभावे कर्मणो हस्तिन एव तिङ्प्रकृतिभूतण्यन्तार्थे कर्तृत्वादुक्तस्थले ऽतिप्रसङ्गशङ्कोपपत्तिरित्यपि निरस्तम् । तिङ्प्रकृत्यन्तर्गतणिजभावस्यापि तत्र सत्त्वेनोक्तरीत्यैवातिप्रसङ्गोपपत्तौ णित्वेनैक्यविवक्षायां प्रयोजनाभावादिति केचित् ।

स्यादेतत् । येन णिच्चा ण्यन्तादात्मनेपदं विधित्सितं तत्र ये कर्तृकर्मणी तस्य णेरभावे यत्र तयोः कर्मत्वं कर्तृत्वं च तादृशण्यन्तादात्मनेपदमिति प्रत्यासत्त्यर्थ इति चेत् न । अध्यारोपितप्रेषणतृतीयकक्षायां निवृत्तप्रेषणस्य च चतुर्थकक्षायामव्याप्तेः । तत्र कर्मणो ऽप्रसिद्धत्वात् । अथ यथासम्भवं ण्यन्ते कर्तुरणौ कर्मत्वं ण्यन्ते कर्मणोऽणौ कर्तृत्वं चेति चेन्न । उक्तस्थले ऽतिप्रसङ्गतादवस्थ्यात् । ण्यन्ते कर्मणो मनुष्याणामणौ कर्तृत्वसत्त्वात्, निवृत्तप्रेषणतृतीयकक्षायामप्यतिप्रसङ्गाच्च । ण्यन्ते कर्मणो हस्तिन आरोहति हस्ती इति द्वितीयकक्षायां कर्तृत्वसद्भावात् ।

स्यादेतत् । येन णिच्चा ण्यन्तादात्मनेपदं विधित्सितं तस्य णेरभावे धात्वर्थताऽवच्छेदकं यत् फलं तदेव यस्मिन् ण्यन्ते धात्व-

यथाऽवच्छेदकं धात्वर्थो वा भवति तस्मादात्मनेपदम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यत्र हि धात्वर्थत्वावच्छेदकं न्यग्भवनम्, स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यत्र तु न्यग्भवनानुकूलो यो मनुष्य-निष्ठव्यापारस्तदनुकूलव्यापारश्च णिजर्थः । तथा च न्यग्भवने स्थलस्य तदनुकूलव्यापारे च मनुष्याणां अन्वये स्थलनिष्ठं यन्न्य-ग्भवनं तदनुकूलव्यापारवान्हस्तीति धीः । तत्र न्यग्भवनं ण्य-न्तधात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकमेव भवति न तु धात्वर्थतावच्छे-दकं धात्वर्थो वा । व्यापारद्वयस्यैव क्रमेण तथात्वादिति नातिप्र-सङ्गः । चरमकक्षायामकर्मकतया धात्वर्थतावच्छेदकमप्रसिद्धमिति धात्वर्थो वेत्युक्तम् । न च दर्शयते राजा भृत्यानित्येतत्संग्रहो न स्याद्धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावाद्विषयत्वापत्त्युपसर्जनविषयत्वा-पादनं हि पश्यन्ति भृत्या राजानमित्यत्र दृशेरर्थः । प्रेषणा-न्तरारोपे तु विषयत्वापत्त्यनुकूलो यो भृत्यनिष्ठो व्या-पारश्चक्षुः संयोगादिस्तनुकूलो यो व्यापारश्चक्षुः संयोगादेरनुकू-लदेशावस्थानादिस्तदाश्रयो राजेत्यन्वयबोधः । विषयत्वाप-त्तौ राजनिष्ठत्वमर्थाद् गृह्यते, तत्र च चक्षुःसंयोगा-दिरेव ण्यन्तधात्वर्थतावच्छेदको न तु विषयत्वापत्तिरिति वा-च्यम् । ण्यन्तत्वाभावदशायां धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयो यस्त-दन्यवृत्तित्वेनानवगम्यमानत्वे सति धात्वर्थे प्रकारत्वमात्रस्य साक्षात्परम्परासाधारणस्य धात्वर्थतावच्छेदकपदेन विवक्षि-तत्वात् । अत्र च विषयत्वापत्ते राजान्यावृत्तित्वेनानवगम्य-मानत्वसत्त्वानातिव्याप्तिः । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यत्र धात्वर्थतावच्छेदकन्यग्भवनाश्रयाद्धस्तिनो ऽन्यस्मि-न्स्थले वृत्तित्वेन न्यग्भवनस्य स्थलमारोहयति मनुष्या-नित्यत्र प्रतीयमानत्वान्नातिप्रसङ्ग इति चेत् । न । प्रत्यासत्त्या

हि यदन्तादात्मनेपदं यत्प्रतियोगिकाभावश्च कर्मोपलक्षणम् । यद-
न्तत्वं च कर्तृविशेषणम् । सा णिज्ज्यक्तिरेका ग्राह्या इत्येतावन्मात्रे
सिद्धे ण्यन्तत्वाभावदशायां धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयो यत्र
ण्यन्तावस्थायां णिजर्थव्यापाराश्रयस्तत्र ण्यन्तादात्मनेपदं स्याद्
इत्येव सूत्रार्थो यथोक्तस्थलेऽपि प्रसक्ते एव सिद्ध्यति, नतूक्त-
तदन्यवृत्तित्वेनाप्रतीयमानपर्यन्तमिति तादृशार्थलाभायोक्तरी-
त्या द्वितीयवाक्यार्थाश्रयणमावश्यकमिति तत एवोक्तार्थः सिध्य-
ति इति भगवदभिप्रायात् । तस्माद् द्वितीयवाक्यार्थबलाद्यावान-
र्थो विवक्षितः वाक्यैक्येऽपि स लभ्यते प्रत्यासत्त्येति साहसम् ।

तदयं भाष्यमतनिष्कर्षः—अण्यन्ते सति यत्र यौ किल
फलव्यापारयोराश्रयौ ण्यन्ते तत्र तदन्यकर्मविरहस्तत्कर्मणः
कर्तृता धातोः स्यात्तत आत्मनेपदमनाध्यानार्थकादिति । असौ
पन्था वार्त्तिकभाष्यकैयटमुखग्रन्थाशयग्रन्थिगः ।

वृत्तिकारमते त्वयमर्थः—ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादनाध्या-
ने अणौ यत्कर्मेत्यस्य कर्मान्तरनिवृत्तिरर्थः । व्याख्यानं
कैयटोक्तरीत्यैव । एतावांस्तु विशेषः—तत्र णौ चेदि-
त्यन्तेन कर्मान्तरनिवृत्तिलाभः, अत्र तु अणौ यत्कर्मेत्ये-
तावतैव । सामर्थ्याण्णेरिति सन्निहितत्वाच्च ण्यन्तावस्थाया-
मेव अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वविधानसिद्धिः । अणौ यत्कर्मेत्य-
नुवादसामर्थ्यादेवाणौ कर्मत्वसिद्धेस्तत्रैव तद्विधानस्यानुपयो-
गात् । कर्मपदं कर्ममात्रपरं नतु कर्तृकर्मोभयपरमिति ।

“णौ चेद्” इति तृतीयं वाक्यम् । अणौ यदित्यनुवृत्त्या अणौ
यत् प्रतिपाद्यं वस्तु णौ चेत्तदेव प्रतिपाद्यमित्यर्थः । णौचेद्ब्रह्मणं
समानक्रियार्थमिति वृत्तिग्रन्थस्वरसात् ।

स कर्तेति चतुर्थम् । अणौ यत्कर्म णौ चेत्स क-

तेति तदर्थः । अनाध्यान इत्यपि प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे पञ्चमं वाक्यम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयते हस्ती स्वयमेव । सिञ्चन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । सेचयते हस्ती स्वयमेव । पश्यन्ति भृत्या राजानम्, दर्शयते राजा स्वयमेव । णेरिति किम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोहयमाणो हस्ती साध्वारोहाति । अणाविति किम् । गणयति गणं गोपालकः, गणयति गणः स्वयमेव । गणसंख्याने चुरादावदन्तः । अतो लोपस्य स्थानिवच्चान्न वृद्धिः । गण्यमानो गणो यदा गणनक्रियायामानुलोम्यं प्रतिपद्यते तदा तद्व्यापारमात्रवृत्तेर्हेतुमणिच् । पुनर्निवृत्तप्रेषणदशायां प्रत्युदाहरणम् । णावेव गणः कर्म तत्रैव च कर्तेति नात्मनेपदम् । नापि कर्मवद्भावेन, कर्तृस्थक्रियत्वात् । संख्यानिमित्तकज्ञानविशेषात्मकस्य गणनस्य कर्तर्येव वृत्तेः । कर्मग्रहणं किम् । लुनाति दात्रेण, लावयति दात्रं स्वयमेव । अण्यन्तावस्थायां दात्रस्य करणत्वात् । णौचेद्ग्रहणं समानक्रियार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती भीतान् सेचयति मूत्रेण । प्रयोज्यप्रयोजकभावलक्षणे ऽपि क्रियाभेदे मा भूणिच् । प्रकृत्युपात्तक्रियायामेव यथा स्यादित्यर्थात् । यद्यपि प्रयोज्यप्रयोजकभावक्रियाभेदेऽप्यनेनात्मनेपदं वार्यत एव, तथाऽपि अत्यन्तभेदप्रदर्शनार्थं सेचयतीति धातुभेदः प्रत्युदाहृतः । भीताश्चात्रारोहयतेः कर्म न सेचयतेः । आरोहयमाण इति णिचश्चेत्यात्मनेपदम्, चानश् वा । भीता ह्यारोहयमाणा भीत्या मूत्रयन्ति । तेन हस्ती सिच्यते । कर्मणो ऽविवक्षितत्वात्सेचयतेरकर्मकत्वम् । यत्सग्रहणमनन्यकमर्थम् । तथाहि—

उद्देशप्रतिनिर्देशाल्लब्धे यत्संग्रहे पुनः ।

तद्ग्रहो वाक्यभेदेन कर्मान्तरनिवृत्तये ॥

तेनारोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती
स्थलमारोहयति मनुष्यान् इत्यत्र नात्मनेपदम्, मनुष्यरूपस्य
कर्मान्तरस्य सत्त्वात् ।

यद्यपि भावकर्मणोरात्मनेपदस्य सिद्धत्वात्कर्तर्येवानेन
भवितव्यम्, तथा ऽप्यणौ यत् कर्म तस्मिन्नेव कर्तरि
यथा स्यात्, कर्त्रन्तरे मा भूदित्येवमर्थं कर्तेत्युक्तम् । तेन
आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । तानारोहयति महामात्र
इत्यत्र न । रुहेर्गस्यत्वाद्धस्तिपकानां कर्मसंज्ञा । यद्येवं कर्मा-
न्तरसद्भावादेवात्र न भविष्यति । नैतदस्ति । अस्ति
ह्यत्राणौ कर्मणो हस्तिनो णावपि कर्मत्वेनान्वयः । नचासति
कर्तृत्वविधौ कर्मान्तरव्यावृत्तिर्लभ्यते । यद्वा प्रयोजकव्यापारे
तात्पर्याद् यदा हस्तिपकाः कर्मत्वेनाविवक्षितास्तदेदं प्रत्युदा-
हरणम् । अनाध्याने किम् । स्मरति वनगुल्मं कोकिलः ।
स्मरयत्येनं कोकिलं वनगुल्मः । वृत्तौ वनगुल्मस्येति षष्ठी
तु कर्मत्वोपलक्षणार्था । वनगुल्मस्य रमणीयत्वप्रतिपादनाय
प्रयोजकत्वविवक्षायां णिच् । एनमिति बुद्धिस्थार्थत्वात्कोकिल-
स्य कर्मसंज्ञा । एतदप्युपलक्षणं कर्मान्तरसत्त्वादेव प्राप्त्यभावा-
त् । तस्मात् कर्माविवक्षायां प्रत्युदाहरणं द्रष्टव्यमिति हरद-
त्तानुसारी तदर्थः । अधिकमग्रे वक्ष्यामः ।

कौस्तुभकारास्तु व्याचख्युः-णेरित्येकं वाक्यम् । अर्थः पूर्व-
वत् । अणौ यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयम् । अणौ या क्रिया सैव
चेण्यन्तेनोच्यते इति तदर्थः । “कर्तरि कर्मव्यतिहारे” इत्यादिवत्
कर्मशब्दस्य क्रियापरत्वाश्रयणात् । स कर्तेति तृतीयम् । अणा-
वित्यादेरनुवृत्त्या णिच्प्रकृत्यर्थं प्रति यत् कर्मकारकं स एव चे-

ण्यन्ते कर्तेत्यर्थः । शब्दाधिकाराश्रयणेन कर्मपदस्यात्र कार-
कविशेषपरतया व्याख्यानात् । भाष्यवार्तिकयोरपि द्वितीय-
वाक्यगतं कर्मपदं क्रियापरतयैव व्याख्येयम् । द्वितीय-
वाक्यप्रयोजनं तु अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां मा भू-
त् । तत्र प्रेषणाधिक्यान्नातिव्याप्तिः । तृतीयवाक्यप्रयोजनं
तु निवृत्तप्रेषणपक्षे तृतीयकक्षायां मा भूत् । तत्राणौ कर्मत्वमे-
व न तु कर्तृत्वमिति नातिव्याप्तिः । निवृत्तप्रेषणपक्षे चतुर्थक-
क्षायां प्रथमकक्षामादाय तृतीयवाक्यार्थस्य द्वितीयकक्षामादाय
च द्वितीयवाक्यार्थस्य समन्वयान्नातिव्याप्तिरिति ।

अत्रेदं वक्तव्यम्—अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायामप्यात्म-
नेपदस्य भाष्यकारैरभ्युपगमेन तद्वारणमनुपपन्नम् । एवं तृतीय-
कक्षायामप्यव्याप्तिः । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यत्र न्य-
ग्भवनावच्छिन्नव्यापारस्य आरोहयते हस्तीत्यत्र च न्यग्भ-
वनमात्रस्य प्रतीत्या समानक्रियत्वाभावात् ।

यत्तु क्रियाया आधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते नतु
न्यूनत्वमपीति । तन्न । प्रकृत्युपात्ता या क्रिया सैव
चेण्यन्तेनोच्येत इत्यतो न्यूनाधिक्यव्यवच्छेदस्यैव प्र-
तीयमानत्वात् । प्रकृत्युपात्तक्रियात्वं विशेष्यतावच्छेदकी-
कृत्य तदवच्छिन्नान्यस्मिण्यन्तवाच्यत्वव्यवच्छेदस्यैव तदव-
च्छिन्ने ण्यन्तवाच्यत्वस्यापि प्रतीतेः । एषकारार्थान्योन्या-
भावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्य व्यवच्छेद्यधर्मप्रकारकबोधो वि-
शेष्यतावच्छेदकतया च भानमिति नियमात् । अत एव 'पार्थ
एव धनुर्धरः' इत्यादौ पार्थान्यस्मिन्धनुर्द्धरत्वव्यवच्छेदः, पार्थे
धनुर्द्धरत्वं च प्रतीयते । अन्यथा "पार्थो धनुर्द्धरो न वा"
इति संशयस्य तद्वाक्यार्थबोधादनिवृत्तिप्रसङ्ग इति सम्प्रदायः ।

स्यादेतत् । आरोहति हस्ती इत्यत्र निवृत्तप्रेषणद्वितीयक-
 क्षायां न्यग्भवनमात्रस्य प्रकृत्युपात्तक्रियात्वात् तद्रूपविशेष्यता-
 वच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण ण्यन्तवाच्यत्वप्रतीतावपि चरम-
 कक्षायामात्मनेपदं सुलभमेवेति उक्तविशेष्यतावच्छेदकावच्छि-
 न्नयावत्क्रियासाम्यस्यासम्भवादेव विवक्षानुपपत्तेरिति चेन्न ।
 अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामप्यात्मनेपदस्य दुर्वारत्वा-
 त् । आरोहतीत्यत्रापि ण्यर्थस्यान्तर्भावयितुं शक्यतया आरो-
 हति हस्तिपकान् हस्ती इत्यत्र न्यग्भवनानुकूलहस्तिपकानिष्ठ-
 व्यापारानुकूलव्यापारवान् हस्तीति बोधस्य आरोहयति ह-
 स्तिपकान् हस्तीत्येतद्वाक्यजन्यबोधस्य च तुल्यतया ण्यन्ता-
 ण्यन्तयोः समानक्रियत्वसाम्यात् । अध्यारोपितप्रेषणतृतीयक-
 क्षायामपि निवृत्तप्रेषणद्वितीयकक्षामादायैव क्रियासाम्योक्तेः ।
 अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वं नास्ति प्रथमकक्षाकर्मणो हस्तिन
 एव तत्र कर्मत्वात् । हस्तिपकानामेवोभयत्र कर्तृत्वादिति ना-
 तिव्याप्तिरिति वैषम्यम् । इयं कक्षा न ग्रन्थकारैरुक्तेति चेन्न ।
 न्यायाविशेषे तस्याकिञ्चित्करत्वात् । ण्यन्तसमानार्थकत्वमा-
 त्रस्य बहिर्भावबीजत्वे निवृत्तप्रेषणप्रथमद्वितीयपक्षयोरप्युच्छेदा-
 पत्तेः । अपिच ग्रन्थकारैर्नोक्तेत्यसिद्धम्, शुद्धेऽपि णिजर्थमन्त-
 र्भाव्य बहुषु व्याख्यायमानत्वात् ।

अवस्थां पञ्चमीमाह ण्यन्तं तत्कर्मकर्तरि । इति—

वाक्यपदीये आरोहयते हस्तीत्यवस्थायाः पञ्चमीत्वस्य
 साक्षादेवोक्तत्वाच्च । पूर्वोक्तकुसृष्टिव्याख्यानस्यानुपादेयत्वा-
 त् । तथा—

न्यग्भावनं न्यग्भवनं रुहौ शुद्धे प्रतीयते ।

इत्यत्र न्यग्भावनपदेन न्यग्भवनानुकूलव्यापारो न्य-

गभवनानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारश्चेत्युभयमादाय कक्षाद्वयम-
भिमतम् । ण्यन्तस्य पुनर्ण्यन्तस्य च न्यगभावनपदे व्या-
ख्यानात् । तथा चारोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । हस्तिनिष्ठं
यन्न्यगभवनं तदनुकूलव्यापारवन्त इत्यर्थः इति प्रथमकक्षा ।
ततोऽन्तर्भावितण्यर्थतायाम् आरोहति हस्तिपकान् हस्ती ।
न्यगभवनानुकूलो यो हस्तिपकनिष्ठो व्यापारस्तदनुकूलव्या-
पारवानित्यर्थ इति द्वितीया । ततो व्यापारद्वयस्याप्यविव-
क्षायाम् आरोहति हस्ती इत्यादिकं पूर्ववदिति भवति आरोहयते
हस्ती इत्यात्मनेपदार्हा कक्षा पञ्चमीति द्वितीयकक्षायामेव प्रे-
षणनिवृत्तिरित्यस्याप्रयोजकत्वात् । नन्वत्राणौ कर्मणो णौ कर्तृ-
त्वाभावादेव नातिप्रसङ्गः । आरोहति हस्तिपकान् हस्ती आरो-
हयति हस्तिपकान् हस्तीत्युभयत्रापि सत्त्वात् । नच यामवस्था-
मादाय क्रियासाम्यं तत्कर्मण एव णौ कर्तृत्वं विवक्षितमिति
वाच्यम् । अध्यारोपितप्रेषणपक्षतृतीयकक्षायामव्याप्तेः । द्विती-
यकक्षामादाय हि तत्र क्रियासाम्यम् तत्र त्वकर्मणोऽप्रसिद्धत्वा-
त् । निवृत्तप्रेषणतृतीयकक्षायां तु प्रथमकक्षामादाय क्रियासाम्ये-
ऽपि उक्ततृतीयवाक्यार्थानन्वयान्नातिव्याप्तिरिति स्पष्टमेव वै-
षम्यात् । वृत्तिकारस्याप्ययमेवाभिप्रायः । आरोहयमाणो हस्ती
स्थलमारोहयति हस्ती मनुष्यानित्येतद्व्यावृत्त्यर्थं कर्मान्तरनिवृत्ते-
स्तेन व्याख्यातत्वात् । अन्यथा आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका
इत्येतदपेक्षया तत्र प्रेषणान्तरप्रतीत्या क्रियासाम्याभावादेवाति-
प्रसङ्गानुपपत्तेः । णौचेद्ब्रह्मणं समानक्रियार्थमिति तन्मतेऽपि
स्वीकारात् ।

अयं तु विशेषः—त्वन्मते अणौ यत्कर्म णौ चेदित्येतेन समान-
क्रियत्वलाभः । तन्मते तु णौचेदित्यनेन पूर्वानुवृत्तिसहितेनेति ।

एतेन कर्मपदं क्रियापरमिति काप्याकरग्रन्थे नोक्तमिति परास्तम् ।

उक्तीत्या तु न्यग्भवनानुकूलव्यापारस्य आरोहति हस्ति-
पकान् हस्तीत्यत्रेव स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यत्रापि सत्त्वेन
क्रियासाम्यसत्त्वादतिप्रसङ्गापत्तौ कर्मान्तरनिवृत्तिवाक्येन तद्वा-
रणं सम्भवतीति । स्थलमित्यादिकर्मान्तराभावे तु अर्थादेव
न्यग्भवनं हस्तिनिष्ठतयैव गम्यते इति । एतेन समानक्रियत्वा-
भावादध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायां नात्मनेपदमिति वि-
वरणग्रन्थो ऽपि चिन्त्यः । एतेनारोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः,
तानारोहयति हस्तीत्यत्र मा भूदिति हरदत्तो ऽपि व्याख्या-
तः । अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामपि यथाव्या-
ख्यातनिवृत्तप्रेषणद्वितीयकक्षामादाय क्रियासाम्यस्य सत्त्वात् ।
एतेन निवृत्तप्रेषणपक्षे आद्यकक्षाद्वयस्य ण्यन्तत्वाभावात् तृती-
यस्यां तु हस्तिनः कर्तृत्वाभावात्, चतुर्थ्यां तु कर्मान्वयात्
अध्यारोपितप्रेषणपक्षे च द्वितीयकक्षायां समानक्रियत्वाभावात्,
प्रथमायां च ण्यन्तत्वाभावात्, तृतीयस्यां च कर्मान्वयात्
हरदत्तोक्तिरनुक्तसम्भवग्रस्तेति कौस्तुभोक्तमप्यपास्तम् । तस्मा-
त्समानक्रियत्वाविवक्षायामपि अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायामा-
त्मनेपदं दुर्वारमेवेति सिद्धम् ।

केचित्तु कौस्तुभोक्तार्थस्य सूत्रकाराभिमतत्वे “कर्मवत्क-
र्मणा तुल्यक्रियः” इति सूत्रादनन्तरं “णेरणावनाध्याने” इत्येव
सूत्रं कुर्यात् । अनाध्याने समानधातावनौ कर्मणा तुल्यक्रियो
ण्यन्तस्य कर्ता कर्मवदिति व्याख्याने तदभिमतार्थलाभात् । त्व-
द्रीत्या कार्यातिदेशाश्रयणेनैव सिध्या तदभिमतपूर्वविप्रतिषेध-
ज्ञापनकेशाभावाच्च । कर्तृस्थभावक्रियार्थं सूत्रारम्भ इत्यस्य तुल्य-

त्वात् । यच्चिणोश्च कर्मस्थभावक्रियेष्विव कर्तृस्थभावक्रियेष्वपि विशेषवचनेनैव वारणीयत्वात् । किञ्च आरोह्यमाणो हस्ती पर्व-
तमारोहयति इति निवृत्तप्रेषणतृतीयकक्षायामप्यात्मनेपदं स्यात्
प्रथमकक्षामादाय क्रियासाम्यस्य, आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका
इत्यणौ कर्मणो हस्तिनः कर्तृत्वस्य च सत्त्वात् । कर्मान्तरनि-
वृत्तिवाक्यस्य त्वयाऽनभ्युपगमात् । नच यां कक्षामादाय क्रिया-
साम्यं तत्कक्षायामेव यत् कर्म तस्य णौ कर्तृत्वं विवक्षितमिति
वाच्यम् । असम्भवापत्तेः । निवृत्तप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षामादाय
क्रियासाम्यस्य प्रथमकक्षामादाय चाणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वस्य
स्वयमेव व्याख्यानात् । द्वितीयकक्षायां कर्मण एवाप्रसिद्धत्वात् ।
नचेष्टापत्तिः । भाष्यकारादिमतविरुद्धत्वात् । यस्यामप्यन्ताव-
स्थायां कर्मणो ण्यन्ते कर्तृत्वं तस्यामेव ये कर्तृकर्मणी तदन्यकर्म-
व्यवच्छेदे कर्मान्तरनिवृत्तिवाक्यस्य तात्पर्यमिति व्यवस्थित-
त्वात् । वृत्तिकौस्तुभोभयमते ऽप्यकर्मकाणामेवोदाहरणत्वस्वी-
कारात् इत्याहुः ।

स्यादेतत् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्येतत्समाना-
र्थिकायाम् आरोहयन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यस्यामपि निवृ-
त्तप्रेषणकक्षायामात्मनेपदं स्यात् । आरोहति हस्तिपकान्ह-
स्तीत्यणौ कर्मणां हस्तिपकानां णौ कर्तृत्वात् । तत्र ये कर्तृकर्म-
णी तदतिरिक्तकर्माभावाच्च अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षाविशे-
षस्य दुर्वचत्वात् इति चेत् ।

न । क्रियासाम्यस्य भाष्यमते ऽपि विवक्षितत्वात् । उक्त-
ण्यन्तनिवृत्तप्रेषणकक्षायां च क्रियायां न्यूनत्वेन तदभावात् ।
अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायां चोक्तोपाधिविशिष्टक्रियासाम्य-
सत्त्वादात्मनेपदोपपत्तेः । पक्षद्वयस्यापि चरमकक्षायां पूर्वोक्त-

विशिष्टाभावसाहितस्य 'आरोहति हस्ती' इत्येतदवस्थामादाय क्रियासाम्यस्य सत्त्वादात्मनेपदमुपपन्नम् । क्रियासाम्यं च हरदत्तोक्तरीत्यैव व्याख्येयम् । कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । समानक्रियत्वं भाष्यकैयटसमतमित्यस्य कौस्तुभकारैरङ्गीकाराच्च ।

अयं तु विशेषः—तन्मते ऽध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायामतिव्याप्तिवारणाय तथोक्तम् । अस्माभिस्तु यथोक्तनिवृत्तप्रेषणतृतीयकक्षायामिति । अत एव विवरणकारैः णौचेद्ग्रहणं समानक्रियाप्रतिपत्त्यर्थमिति तत्रोपन्यस्तम् । एतेन तद्विवरणं पदमञ्जरीश्रद्धाजाड्यमात्रप्रयुक्तमित्यपि निरस्तम् । उक्तरीत्या भाष्यादिसमतत्वात्, परं त्वध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायाम् अप्यन्तधात्वर्थक्रियासाम्यं नास्तीत्यंशे एव विवरणस्य चिन्त्यत्वमिति रहस्यम् ।

अत एव भाष्यमते "कर्मवत्कर्मणा" इत्यनन्तरं पूर्वोक्तरीत्या नैतत्सूत्रारम्भापत्तिः । अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायामात्मनेपदानुपपत्तिप्रसङ्गात् । कौस्तुभमते तु तस्या अलक्ष्यतया तद्दोषः कैश्चिदुक्त इति वैषम्यम् । एतादृशभाष्याभिप्रायव्यवस्थापनार्थमेव वृत्तिकृता चतुर्थवाक्यार्थो व्याख्यातः 'दर्शयते राजा भृत्यान्' इत्यत्र । तेनाप्यात्मनेपदोक्त्या भाष्यवृत्त्योर्मतैक्यनिर्णयात् । 'दर्शयते राजा भृत्यान् स्वयमेव' इति चतुर्थकक्षायामात्मनेपदमते ऽपि लक्ष्यतया तदुदाहरणेनाध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायामवृत्तिमते ऽप्यलक्ष्यत्वासिद्धेः । ननु 'कर्मकर्तरि' इत्यादिवृत्तिग्रन्थस्तु वार्त्तिकमतानुसारेण, 'कर्तृस्थक्रियार्थम्' इत्यादितद्वन्थो भाष्यवदत्यन्तायोगव्यच्छेदार्थको न त्वन्ययोगव्यवच्छेदार्थको न्यायसाम्यात् । 'गणयति गणः स्वयमेव' इति ग्रन्थो ऽपि वार्त्तिकमतानुसारेणैव । भाष्यकारैर्णिग्रहणेन हेतुमणिच

एव ग्रहणात् । तत्राप्यात्मनेपदस्योदाहृतत्वात् । अत एव हे-
लाराजेनोक्तं गणयति गणः स्वयमेवेत्यत्र त्वात्मनेपदनिवृ-
त्त्यर्थं नियमार्थतया “णेरणौ” इति सूत्रं वार्तिककृता व्यवस्था-
पितमिति । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोहयमाणो ह-
स्ती भीतान्सेचयति मूत्रेणेति प्रत्युदाहरणस्य त्वयमर्थः—भीता
मूत्रेण हस्तिनं सिञ्चन्ति इति प्रथमकक्षा । संयोगानुकूलद्रव-
द्रव्यनिष्ठक्रियानुकूलव्यापारश्च सेकपदार्थः । हस्तिनिष्ठसंयो-
गानुकूला या मूत्ररूपद्रवद्रव्यनिष्ठक्रिया तदनुकूलव्यापारवन्त
इत्यर्थः । ततो ण्यर्थान्तर्भावे हस्ती भीतैर्मूत्रेण सिञ्चति ।
संयोगानुकूलद्रवद्रव्यक्रियानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारवानित्य-
र्थः । एतत्समानार्थायाम् अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायां
हस्ती भीतैः सेचयते मूत्रेणेति । तत्रात्मनेपदं भवत्येव । गति-
बुद्ध्यादिसूत्रस्यानवकाशाद्धीतानां कर्मत्वाभावात्कर्तरि तृतीया ॥

भीस्म्योर्हेतुभये ६८ ।

भयेति विस्मरणस्याप्युपलक्षणम् । आभ्यां ण्यन्ताभ्या-
मात्मनेपदं प्रयोजकस्यैव तज्जनकत्वे । मुण्डो भीषयते । “भियो
हेतुभये” इति षुक् । “विभेतेः” इति वैकल्पिकात्वपक्षे भा-
पयते । षुग्विधावीकारप्रश्लेषादत्र तदभावः । जटिलो वि-
स्मापयते । हेतुभये किम् कुञ्चिकया भाययति, रूपेण वि-
स्मापयति । अत्र “नित्यं स्मयतेः” इति आत्वं न भवति ।
उक्तार्थकहेतुभयपदस्य तत्रानुवृत्तेः । यद्यपि हेतुव्यापारे णि-
ज्विधानं तस्यापि भयहेतुत्वं तथा ऽपि विशेषणसामर्थ्याद्धातु-
स्वरूपमेवान्यनिरपेक्षन्धात्वर्थप्रयोजकं चेत्यर्थः ।

एतेन मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुं विस्माययन्निति व्याख्यात-

म् । विस्मापयन्निति पाठः प्रामादिकः । णिजन्तरेण वाचेत्यस्य ,
करणार्थत्वमपहाय प्रयोज्यकर्तृपरतया वा समाधेयः ।

गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ६९ ।

ण्यन्ताभ्यामाभ्यां वञ्चनार्थाभ्यामात्मनेपदम् । माणवकं
गर्दयते वञ्चयते वा । प्रलम्भने किम् । श्वानं गर्दयति । कुत्र-
चित्तस्येच्छामुत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति वर्जयतीत्यर्थः ।

लियः संमाननशाली- नीकरणयोश्च ७० ।

चकारात् प्रलम्भनग्रहणम् । लीड् प्रश्लेषणे । दिवादिः । अङ्गि-
क्रयादिः । द्वयोरप्युपादानम् । निरनुबन्धकपरिभाषाया “वाम-
देवाङ् ड्यङ्ड्यौ” इति डित्करणज्ञाप्यतया प्रत्ययविषयकत्वात् ।
जटाभिरालापयते । पूजां प्राप्नोतीत्यर्थः । श्येनो वर्त्तिकामुल्लापय-
ते । न्यकरोतीत्यर्थः । बालमुल्लापयते । वञ्चयतीत्यर्थः । “विभाषा
लीयतेः” इत्यात्वम् एतद्विषये नित्यं व्यवस्थितविभाषात्वात् । नच
“लीयतेः” इति श्यना निर्देशात् लीनातेरात्वं न स्यादिति वा-
च्यम् । उभयार्थको निर्देशो ऽयमिति सिद्धान्तात् । संमाननादि-
ष्विति किम् । बालमुल्लापयति । आश्लेषयतीत्यर्थः ।

मिथ्योपपदात् कृजोऽभ्यासे ७१ ।

ण्यन्तात्कृजो मिथ्योपपदादात्मनेपदं स्यात्पौनःपुन्ये । पदं
मिथ्या कारयते । सापचारं स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः ।
कृज् अत्राकर्मक उच्चारणार्थः । ण्यन्तस्तु उच्चारणार्थः सकर्म-

कश्च। मिथ्येति किम् । पदं सुष्ठु कारयति । कृजः किम् । पदं मिथ्या वाचयति । अभ्यासे किम् । सकृत्पदं मिथ्या कारयति ।

स्वरितञितः कर्त्रभि-

प्राये क्रियाफले ७२ ।

स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले । क्रियाफलमत्र यदुद्देशेन तत्क्रियाप्रवृत्तिस्तत् । नत्व-वान्तरफलं यत्तद् । तदुक्तम्—

यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः ।

तत् प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनम् ॥

तेन दक्षिणावेतनादिकमादाय नात्मनेपदम् । अत्र क्रिया-फलस्यातिरिक्तगामित्वविवक्षायामात्मनेपदमसाधु, न तु कर्तृगामित्वाविवक्षायाम् । अत एव कर्त्रभिप्राये इति किम् कर्तृभि-न्नगामित्वे मा भूदिति व्याख्यातं नतु कर्तृगामित्वाभाव इति । तेन भल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरङ्गक्षणेत्यत्रात्मनेपद-मनर्थकमिति काव्यप्रकाशः सङ्गच्छते । अन्यथा च्युतसंस्कृतावे-वान्तर्भावः स्यादिति प्रदीपकारादयः । यद्गतफलकामनया कर्म क्रियते तद्गतमेव फलमिति नियमात् गयाश्राद्धं पितरि, जातेष्टिः पुत्रे स्वर्गपूतत्वे जनयतः । मातापित्रादिस्वर्गकामनाकृतं च पु-ष्करणीयागादिकं मातापित्रादिस्वर्गजनकम् । “स्वर्गकामः” इ-त्यादौ स्वपरसाधारणस्वर्गस्य फलत्वकल्पनात् । यजेतेत्यात्मनेपदं च क्रियाफलस्य कर्त्रनिष्ठत्वेऽपि कर्त्रभिप्रेतत्वमात्रेण साध्विति मणिकृतः । मिश्रास्तु पुरुषविशेषस्य फलार्थं विशिष्य यत् कर्मोक्तं तत् तन्निष्ठफलेच्छया कृतं पुरुषान्तरे फलजनकमस्तु इत्थं च

परपुत्रादिपूतत्वार्थमपि जातेष्व्यादिकमस्तु यद्गतं फलं शास्त्र-
देशितं तद्गतत्वेनैव फलकामना प्रयोजिकेत्यर्थे “स्वर्मकाम”
इति श्रुतौ स्वत्वस्यौत्सर्गिकत्वान्मातापित्रादिस्वर्गार्थं पुष्क-
रणीयागादिकरणाविरोधः । दद्यादहरहः श्राद्धं पितृणां प्री-
तिमावहन्नित्यादौ परपित्रादिलाभापत्तिः । आत्मनेपदमपि फल-
स्य कर्तृगतत्वे एव साधु । कर्तारं चेत् क्रियाफलमभिप्रेति अभि-
संबध्नातीति व्याख्यानात् । अत एव कर्त्रभिप्रायक्रियाफलयोः
सामानाधिकरण्यं सूत्रे सङ्गच्छते । अभिप्रायपदस्य विषयलक्ष-
णायां गौरवात् । अत एव यजन्ति याजका इति प्रत्युदाहरणम् ।
नच तेषां वेतनमात्रे ऽभिप्रायः ! साङ्गे फले सत्येव वेतनमिति
वेतनोपरागेण फलाभिप्रायस्यापि सत्त्वात् । तस्मात्परार्थं पुष्क-
रिणीयागमहादानादेः शिष्टैरविगानेनाचरणात्स्वपरसाधारणस्व-
र्गादिकामः पुष्करणीयागादिकं कुर्यादिति विशिष्यैव श्रुतिः
कल्प्यते इत्याहुः ।

केचित्तु तदपेक्षया प्रत्यक्षविधेरेव शिष्टाचारबलात्सामा-
न्यपरत्वावधारणादौत्सर्गिकस्वपरताबाधो युक्तः । पितृभ्य इ-
त्यादौ तु स्वपितृभ्य इत्यादिवचनान्तरैकवाक्यतया शिष्टाचा-
रेण च संबन्धित्वेनौत्सर्गिकस्वपितृपरत्वमेवेति मणिकृदुक्तं यु-
क्तम् । आत्मनेपदमपि कर्तृभिप्रेते क्रियाफले एव । विषयसप्तम्या
क्रियाफलविषयके कर्त्रभिप्राये, अभिप्रेयते इति कर्म व्युत्पत्त्या
वा उक्तार्थलाभात् । अत एव दक्षिणाद्युपरागेणापि यजमानस्व-
र्गादेः कामत्वे यजन्ते याजका इति । दक्षिणादेरेव तथात्वे तु
यजन्ति याजका इत्येवेति ग्रन्थकारैरुक्तम् ।

न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेषु पदानि वः ।

यज्ज्वलन्ति हि काष्ठानि तत् किं पाकं न कुर्वते ॥

इति कर्त्रभिप्रायेऽप्यात्मनेपदस्य भट्टाचार्यैः प्रयुक्तत्वा-
च्चत्याहुः ।

केचित्तु इदमात्मनेपदं संविधानवृत्तिभ्यो भवति । पचते
पाचयतीत्यर्थः । एवं यजते इत्यादि । धातूनामनेकार्थत्वात्प्रकृ-
तिरेव यदा संविधाने वर्तते तदा तस्य द्योतकमात्मनेपदं भवति,
यदा तु प्रकृत्वा न विहितं संविधानं तदा तदभिधानाय
णिजुत्पद्यते पाचयतीति । यदा तु “णिचश्च” इति ण्यन्तादात्मनेपदं
भवति तदा द्वितीये संविधाने ण्यन्तस्य वृत्तिः । यथा राजा
पाचयते इति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्यनेन संविधानात्मक
एव क्रियाविशेष उपलक्ष्यते । तदुक्तं वाक्यपदीये—

क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैश्चित्स्वार्थपरार्थता ।

असती वाऽसती वाऽपि विवक्षितनिबन्धना ॥

केपांचित्कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्प्यते ।

आत्मनेपदमन्येषां तदर्था प्रकृतिर्यथा ॥

क्रीणीष्व पचते धत्ते चिनोति चिनुते ऽपि च ।

आप्तप्रयोगा दृश्यन्ते येषु ण्यर्थो ऽभिधीयते ॥

असतीवेत्यनेन कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये इत्यादयः स-
मर्थिताः । तत्रापि स्वार्थताविवक्षायाः सम्भवात् । केषाञ्चिदि-
ति श्लोकेन ण्यर्थस्य वाचकं द्योतकं वाऽऽत्मनेपदमिति मतद्वयं
संगृहीतम् । चिनोति चिनुते इति चिनोति चाययतीति क्रमेणा-
र्थ इत्याहुः ।

अत्रायं विवेकः—ण्यर्थे आत्मनेपदमिति मते ऽपि संविधाने
शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्स्वरितञित एव वर्तन्ते नान्ये धातव इति-
स्वरितञिद्ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ।

ये ऽपि स्वार्थं क्रियारम्भे आत्मनेपदं परार्थक्रियार-

म्भे परस्मैपदम् । सा च स्वार्थपरार्थता विवक्षानि-
मित्ता लौकिकप्रयोगे स्वरितजिद्विषयैव नतु यातीत्यादि
विषयेत्याहुः, तन्मते ऽपि स्वरितजिद्वहणं प्रत्याख्यात-
म् । इदं मतं क्रियाप्रवृत्ताविति कारिकयोक्तम् । पञ्चभि-
र्हलैः कृषतीत्यत्र “विभाषोपपदेन प्रतीयमाने” इति पाक्षिक
आत्मनेपदाभावः । स्वामिदासौ पचत इत्यत्र क्रियामात्रवि-
वक्षायां परस्मैपदम् । स्वामिगतधर्मस्य दासे आरोपे त्वात्मनेपदं
भवत्येवेति कैयटः ।

अपाद्वदः ७३ ।

पूर्वविषये आत्मनेपदम् । न्यायमपवदते । कर्त्रभिप्राये
किम् । अपवदति ।

णिचश्च ७४ ।

पूर्वविषये ण्यन्तादात्मनेपदम् । कटं कारयते । “कृत-
श्मश्रुरपि श्मश्रूणि कारयति” इति भाष्यं तु संविधानपक्षे, कर्तृ-
गामित्वाविवक्षायां वा ।

अत्र कश्चिद् इदं चुरादिण्यन्ते न प्रवर्तते लक्षेः स्वरिते-
त्त्वकरणात् ।

तदाह—

स्वरितेत्स्याद्ब्रहिः कन्यादौ लक्षिश्चैकश्चुरादिषु । इति—
व्याचष्ट । णिजभावपक्षे स्वरितेत्त्वं सार्थकमिति नोक्तार्थज्ञाप-
कमिति चन्द्रः । लक्षेः स्वरितेत्त्वं निर्मूलमिति मैत्रेयः । तदे-
तत्सर्वं हरदत्तेनोक्तम् । एष विधिर्न चुरादिणिजन्तात्स्यादिति

कश्चन निश्चिनुते स्म । आप्तवचोऽत्र न किञ्चन दृष्टम् । लक्षयतेः
स्वरितेत्त्वमनार्पम् ।

समुदाङ्भ्यो यमो ऽग्रन्थे ७५।

सर्वं प्राग्वत् । नतु ग्रन्थविषये । आङ्पूर्वकस्य विधानं सक-
र्मकार्थम् । अकर्मकत्वे “आङो यमहनः” इत्येव सिद्धेः । व्रीही-
न्संयच्छते । भारमुद्यच्छते । वस्त्रमायच्छते । अग्रन्थे किम् ।
उद्यच्छति चिकित्सायां वैद्यः । अधिगमनपूर्वकमुद्यमनं धात्व-
र्थः । चिकित्सामधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्त्रभिप्राये
इत्येव । संयच्छति, उद्यच्छति, आयच्छति ।

अनुपसर्गाज्ज्ञः ७६ ।

प्राग्वत् । “अकर्मकाच्च” इति सिद्धे सकर्मकार्थमारम्भः । गां
जानीते । अनुपसर्गात्किम् । स्वर्गं न प्रजानाति । इत्थं नृपः
पूर्वमवालुलोचे ततो ऽनुजज्ञे गमनं सुतस्येत्यत्र नृपेणेति वि-
परिणामात्कर्मणि लकारो बोध्यः ।

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ७७।

उपपदमत्र समीपे श्रूयमाणं पदम् । तेन क्रियाफलस्य क-
र्तृगामित्वप्रतीतौ स्वरितेत्प्रभृतिभ्यो वाऽऽत्मनेपदम् । उपपदेन
कर्तृगत्वे प्रतीते उक्तार्थानामप्रयोगादात्मनेपदस्याप्राप्तौ अप्राप्त-
विभाषेयम् । स्वं यज्ञं यजति यजते वा । एवमन्यत् ।

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ७८।

आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् ।

कर्मकर्तर्यपि परस्मैपदं स्यात्, सति तु कर्तृग्रहणे उत्तरत्र शेष-
ग्रहणस्य कर्तृग्रहणस्य चानुवृत्तौ सत्यां शेषे कर्तरि परस्मैप-
दविधानात्कर्मकर्तरि न भवतीति चेत् ।

अत्र भाष्यं “कर्तरि कर्मव्यतिहारे” इत्यत्र ‘कर्तरि’ इत्यस्य
प्रत्याख्यानानात् तस्येहानुवृत्त्या कर्तैव यः कर्ता तत्र परस्मैपदं
न तु कर्मकर्तरीति न दोष इति ।

अनुपराभ्यां कृञः ७९।

यत्रार्थे आत्मनेपदमुक्तं तत्रापीदम् । अनुकरोति । पराकरोति ।

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ८०।

“क्षि प्रेरणे” स्वरितेद् । अभिक्षिपतीत्यादि । एभ्यः
किम् । आक्षिपते । कर्तरीत्येव । अतिक्षिप्यते सूत्रम् । कर्मकर्त-
र्यपि एवम् ।

प्राद्वहः ८१।

वह प्रापणे । स्वरितेत् । प्रवहति । प्रात्किम् । आवहते ।

परेर्मृषः ८२।

मृष तितिक्षायाम् । स्वरितेत् । परिमृष्यति । परेः किम् ।
आमृष्यते । “परेः” इति योगविभागाद्वहेरपीदमिति केचित् ।

व्याङ्परिभ्यो रमः ८३।

रमु क्रीडायाम् । अनुदात्तेत् । विरमतीत्यादि ।

उपाच्च ८४।

यद्यप्युपपूर्वो रमिर्निवृत्तिविनाशार्थत्वादकर्मकः, तत्र च विभाषाया वक्ष्यमाणत्वात् सकर्मकार्थं कथमयमारम्भः, तथाऽप्यन्तर्भावितण्यर्थत्वात्सकर्मकत्वं बोध्यम् । यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः ।

विभाषाऽकर्मकात् ८५।

उपरमति उपरमते वा । निवर्तते इत्यर्थः ।

बुधयुधनशजनेङ्प्रु- द्रुस्रुभ्यो णेः ८६।

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदम् । “णिचश्च” इत्यस्यापवादः । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । अचित्तवत्कर्तृकत्वाद् “अणावकर्मकाद्” इत्यनेन नेह सिद्धिः । अध्यापयति । प्रावयति, द्रावयति, स्त्रावयति । क्रमेण प्रावयत्यादीनां प्रापयति विलापयति स्यन्दयतीत्यर्थः । चलनार्थत्वाभावे इदं वचनम् । नच स्यन्दयतीत्यर्थे “निगरणचलनार्थेभ्यः” इति सिद्धम् द्रवत्वजन्यचलनस्य स्यन्दनपदार्थत्वादिति वाच्यम् । द्रवत्वजन्यतावच्छेदकचलनत्वव्याप्यजातिविशेषशक्ततयाऽस्य विशेषशब्दत्वेऽप्यपर्यायत्वादित्याहुः ।

निगरणचलनार्थेभ्यश्च ८७।

भक्षणकम्पनार्थेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । निगारयति

आशयति भोजयति चलयति चोपयति कम्पयति । सकर्मकार्थो
ऽचित्तवत्कर्तृकार्थश्चारम्भः ।

“आदेः प्रतिषेधो वाच्यः” ।

आदयते देवदत्तेन ।

निजास्यलक्ष्मीमुकुरं चकोरैः स्वकौमुदीमादयमानमिन्दु-
मिति श्रीहर्षः ।

गतिबुद्ध्यादिसूत्रेण प्राप्ताया देवदत्तस्य कर्मसंज्ञाया “आ-
दिखाद्योः प्रतिषेधः” इति वक्तव्यादभावः ।

कथं तर्हि—

इमां किमाचामयसे न चक्षुषी

चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्पृशी ।

इति श्रीहर्षः ।

न पीयतां नाम चकोरजिह्वया

कथंचिदेतन्मुखचन्द्रिका सदा—इति पूर्वार्द्धानुसारेण पाना-
र्थत्वोक्तावपि तस्य भक्षणविशेषतया सामान्यग्रहणेन ग्रहणस्य
दुर्वारत्वात् । अन्यथाऽत्रैव सूत्रे चोपयतीत्यसङ्गतं स्यात् । चो-
पयतेर्मन्दगत्यर्थत्वात् । प्रत्यवसानार्थत्वं विना गतिबुद्ध्यादि-
सूत्रेण इमामित्यत्र कर्मत्वासङ्गतिप्रसङ्गाच्च ।

अत एव “न पादमि” इति सूत्रे पाग्रहणम् धेट उपसं-
ख्यानं च सङ्गच्छते । अन्यथा पाधेटोरपि आचमिवत्पानार्थ-
त्वेन निषेधवैयर्थ्यं स्यात् ।

अत्र दीक्षिताः—आचामयेति लोडन्तम् । ‘से’ इति संबोधनं
दमयन्त्याः । ई लक्ष्मीः तया सह वर्तमाने इति व्याख्यानात् ।

कोचित्तु चकोरस्य चक्षुषी भवन्मुखस्पृशी वर्त्तेते । अत एव
इमां किं नाचामयसे चक्षुर्भ्यामित्याहुः ।

यद्वा इः कामः तस्य मा लक्ष्मीः तस्या अङ्किमादृश्यतां त्व-
येति शेषः । चकारः पूर्वोक्तनिषेधसमुच्चयार्थः । एतद्वृत्तिशोभायां
कामशोभासादृश्यादेतदर्शने तदर्शनमपि प्रसक्तम्, तच्चात्र त्वद-
नुरागाभावात्कामसादृश्यविषयदर्शनेच्छाविरहान्माऽस्तु, सामा-
न्यतो रमणीयत्वेन दर्शनं तु क्रियतामिति भावः । आमयसे
योजयसि बोधयसि वा । अमेवुर्ध्वर्थत्वाद् “गतियुद्धि-” इति
कर्मत्वमिति नैषधभावप्रदीपे विस्तरः ।

अणावकर्मकाच्चित्त- वत्कर्तृकात् ८८।

णेः पूर्वमकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकाद् ण्यन्तात्परस्मैपदं
स्यात् । शेते कृष्णः तं शाययति गोपी । अणाविति किम् । आरो-
ह्यमाणं प्रयुङ्क्ते आरोहयते इत्यत्र णावकर्मके मा भूत् । “णे-
रणौ” इति सूत्रे निवृत्तप्रेषणाध्यारोपितप्रेषणयोश्चरमकक्षया-
मकर्मकत्वव्यवस्थापनात् । अकर्मकात् किम् । कटं कुर्वाणं प्रयुङ्क्ते
कारयते । चित्तवत्कर्तृकात्किम् । व्रीहीन्शोषयते ।

केचित्तु अणाविति णिमात्रस्य पर्युदासाच्चुरादिण्यन्ता-
द्धेतुमण्यौ अणावित्यस्य प्रत्युदाहरणमाहुः ।

अत्र भाष्यम्—बुधादिमूत्रादिह णेरित्यनुवर्त्तते, स च हेतुम-
ण्णिजेव, बुधादिभ्यस्तस्यैव सम्भवात् । तेनायमर्थः—अहेतुमण्य-
न्तो यो ऽकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद्धेतुमण्यन्तात्परस्मैपदं
भवतीति । तेन चेतयमानं प्रयुङ्क्ते चेतयतीत्यादि सि-
द्ध्यतीति ।

एतेन “अणावकर्मकाद्” इति चुरादिणिचो ण्यन्तात्पर-
स्मैपदवचनमिति वार्त्तिकं व्याख्यातम् । तस्मात्केषां चिन्मतम्
एतदुभयविरुद्धम् ।

यत्तु रूपयन्तं प्रयोजयति रूपयते इति केषां चित्प्रत्युदा-
हरणं तत् प्रयोजयतीति विग्रहस्वारस्यात् चुरादिण्यन्ताद्धे-
तुमणिचि । सौकर्यविवक्षायां प्रयोज्यव्यापारमात्रवृत्तावकर्म-
कत्वाद्, द्वितीयो हेतुमणिजिति बोध्यम् ।

एतेन चेतयमानं प्रयुङ्क्ते चेतयते इत्यपि व्याख्यातम् ।

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरि- मुहरुचिनृतिवदवसः ९८।

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न स्यात् । अत्र पिवतिर्निग-
रणार्थः, इतरे चित्तवत्कर्तृकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि । अतो
“निगरणचलन—”इति “अणावकर्मकाद्”इति च प्राप्तं परस्मैपदं
निषिध्यते । पाययते । पा रक्षणे इत्यस्य न ग्रहणं लुग्विकरण-
त्वात् । तेनाणावकर्मकत्वविवक्षायां पालयतीत्येव । दमु उपशमे ।
दमयते । आङ्पूर्वो यम उपरमे । आयामयते । “यमोऽपरिवेषणे”
इति मित्वनिषेधः । ङकारविशिष्टोपादानम् उपसर्गप्रतिपत्त्यर्थम् ।
तेनान्यान्वितादाकारात्परस्य न । आङ्पूर्वो यसुः प्रयत्ने ।
आयासयते । परिपूर्वो मुद् वैचित्ये । प्रत्येकमेष परिमोहय-
माणवाणः । रोचयते । नर्तयते । सरस्वती वादयते विपञ्चीम् ।

चिरादनध्यायमवाङ्मुखी मुखे

ततः स्म सा वासयते दमस्वसा ।

“वस आच्छादने” इत्यस्य न ग्रहणं लुग्विकरणत्वात् ।

धेट उपसंख्यानम् । धापयेते शिशुमेकं समीची । प्रथमाद्वि-
वचनेन “वा च्छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः । अयं च क-
र्तृगे फले प्राप्तस्यात्मनेपदस्यापवादतया विहितस्य परस्मैप-
दस्यैव निषेधः ।

यत्त्वकर्त्रभिप्राये “शेषाद्” इति परस्मैपदं तद् भवत्ये-
व । तेन वत्सान् पाययति पयः, दमयन्ती कमनीयतामदम्
अधीवदद्वीणां परिवादकेन, भिक्षा वासयतीत्यादि सिद्धमिति
ग्रन्थकृतः ।

वा क्यषः ९०।

क्यषन्तात्परस्मैपदं वा । लोहितायति लोहितायते । पटप-
टायति पटपटायते । प्रकृत्यर्थनियमपक्षे एकवाक्यतया विधि-
रिति पक्षे च परस्मैपदस्यायं विकल्पः । भिन्नवाक्यतया नि-
यमपक्षे तु पूर्वमूत्रे प्रतिषेधेनापवादमपनीयात्मनेपदस्याप्रवर्त-
नात् । तत्प्रतिषेधस्यैवात्रानुवृत्त्या तत्सामर्थ्यादात्मनेपदविकल्पः ।
आत्मनेपदप्रवृत्तिं विना तन्निषेधायोगाद्, आत्मनेपदस्य लक्षण-
योपस्थितौ तस्यैव विकल्पसिद्धेः ।

द्युद्भ्यो लुङि ९१।

द्युतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्याल्लुङि । अद्युतत् अद्योतिष्ट ।
अलुठत् अलोठिष्ट । लुङि किम् । अन्यत्रानुदात्तेत्त्वान्नित्यं तद्
यथा स्यात् । नन्वत्र वाग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्था । अनुदात्तेत्त्वान्नि-
षिद्धस्य परस्मैपदस्यानेन प्रतिप्रसवे कृते “लस्य” इत्युत्सर्गे-
णैव पाक्षिकस्यात्मनेपदस्य सिद्धेरिति चेद् ।

अत्रानुपराभ्यामिति सूत्रवार्तिकम्-

“न वा श्रुतादिभ्यो वा वचनाद्” इति ॥

अस्यार्थः—अशेषत्वात्कृजः “स्वरितजितः” इति पूर्वेण नियमादप्राप्तस्य परस्मैपदस्य “अनुपराभ्याम्” इत्यनेन विधानेऽपि अनुपरापूर्वात्करोतेर्मौलेन विधिवाक्येनात्मनेपदमपि स्यात् । नियमांशकरणेन परस्मैपदस्य प्रतिप्रसवेऽपि आत्मनेपदस्य निषेधाभावाद् इत्याशङ्कायां समाधानं नवेति । “श्रुद्भ्यो लुङि” इत्यत्रान्तरेणापि वावचनानुवृत्तिं परस्मैपद-प्रतिप्रसवाद्दुभयस्मिन्सिद्धे स्वरितत्वे नवावचनानुवृत्तिलिङ्गं पर-स्मैपदप्रतिप्रसवे आत्मनेपदाभावस्येति ।

यद्वा आत्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते नतु प्रतिप्र-सवद्वारेण नियमः प्रतिपाद्यते । एवं च यथा कर्त्रभिप्राये क्रियाफ-ले परस्मैपदं न भवति तथा परस्मैपदविधावात्मनेपदमपि, येन-नाप्राप्तिन्यायेन बाधकत्वादिति । अस्मिन्नपि पक्षे पाक्षिकात्मने-पदप्रवृत्त्यर्थमिह बाग्रहणानुवृत्तिरिति ध्येयम् ।

वृद्धयः स्यसनोः ९२।

वृत्तुवृद्धुश्चस्यन्दूभ्यः पदस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च । वत्स्यति अवत्स्यत् विवृत्सति । “न वृद्धयः श्रुतुर्भ्यः” इति नेद् । पक्षे वर्त्तिष्यते इत्यादि । स्यसनोः किम् । वर्त्तते ।

स्यादेतत् । लुङि पूर्वेण विकल्पो न सिद्ध्येत् । श्रुतादावेव वृतादीनां पाठात् । तत्क्रकौण्डिन्यन्यायेनास्याः प्राप्तेः पूर्वप्राप्ति-बाधकत्वात् । अत एवोत्तरसूत्रे चकारः । लुटीति विशेषविधिना स्यसनोरिति प्राप्तेर्बाधो यथा न स्यात् । अन्यथा क्लृपेरपि

वृतादित्वादनेनैव स्यसनोर्विकल्पसम्भवे चकारैवैयर्थ्या-
दिति चेत् ।

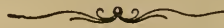
मैवम् । वृतादिपाठसामर्थ्याद् वृतादिभ्यो ऽपि लुङि वि-
कल्पसिद्धेः ।

यद्वा लुङीत्यस्य स्वरितत्वादिहाप्यनुवृत्तिः ।

लुटि च कलृपः ९३।

लुटि स्यसनोश्च कृपेः परस्मैपदं वा । कलृप्तासि कलृप्स्यति ।
चिकलृप्सति । “तासि च कलृपः” इति नेट् । पक्षे कलिप्तासे
कलृप्तासे कलिप्यते कलृप्स्यते अकलृप्स्यत् अकलिप्यत अ-
कलृप्स्यत । चिकलिपते चिकलृप्सते । अत्र ऊदित्वात्पा-
क्षिक इडभावः न तु पूर्ववन्निषेधः । तत्र परस्मैपदानुवृत्तेः ।
“द्युद्धयो लुङि” इत्यत्र विभाषाया इव स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिह
स्यसनोरित्यस्य स्वरितत्वादेवानुवृत्तिः । एवं च तदर्थाश्चकाराः
प्रत्याख्यायन्ते इति भाष्यम् ।

इति सिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
द्वितीयमाह्निकं पादश्चायं समाप्तः ।

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः

आ कडारादेका संज्ञा ॥१॥

इत ऊर्ध्वं “कडाराः कर्मधारये” इत्यतः प्रागेकस्यैकै-
व संज्ञा स्यात् । उभयोः सावकाशत्वे विप्रतिषेधात्परैव, नि-
रवकाशत्वे तु सैवेति विवेकः । नच “विप्रतिषेधे परं कार्यम्”
इत्यनेन परस्याः तत्क्रकौण्डिन्यन्यायेन च निरवकाशाया वि-
शेषविहितत्वादेव सिद्धिरिति वाच्यम् । संज्ञानां समावेश-
स्य दर्शनाद्विप्रतिषेधाऽनवकाशात् । फलभेदाभावस्य च तत्क्र-
कौण्डिन्यन्यायमूलत्वात् । कर्तव्यमित्यादौ प्रत्ययकृत्यसंज्ञाः,
धातोरङ्गसंज्ञा, प्रातिपदिकसंज्ञा, “तयोरेव” इति कर्मणि विधानं
चेति फलभेदश्चेति दर्शनात् ॥

नच ‘आ द्वन्द्वादेका संज्ञा इत्येवास्तु, “चार्थे द्वन्द्वः” इत्यतः पर-
त्रास्यानुपयोगाद् इति वाच्यम् । “द्वन्द्वश्च प्राणि-” इत्यस्य व्या-
प्तिन्यायादवधित्वापत्तौ संबुद्धिसंज्ञाऽऽमन्त्रितसंज्ञयोः समावेशा-
नुपपत्तेः । अत एव “आ कडाराद्” इति पाठे “प्राक्कडारात्समा-
सः” इत्यस्य नावधित्वम् । इह प्राक्कडारात्परं कार्यमित्यपि पाठः ।
तेन सह तारतम्यं भाष्ये विचारितम् ।

तथा हि—‘एका संज्ञा’ इति पाठे संज्ञाग्रहणे गौरवम् । ‘परं का-
र्यम्’ इति पाठे ‘विप्रतिषेधे च’ इत्येवोत्तरत्र सूत्रयित्वा तत्रत्यस्य
‘परं कार्यम्’ इत्यस्य त्यागे लाघवम् । एतत्सूत्रे च कार्यपदं
संज्ञापरमेव प्रकरणात् । यस्याः संज्ञायाः परस्याः पूर्व्या ऽन-

वकाशया वाधः प्राप्नोति सा पराऽनेन भाव्यत इति वि-
ध्यर्थमिदं न नियमार्थम् । एतदेव च परसंज्ञाविधानमेतत्प्रकरणे
संज्ञानां वाध्यवाधकभावज्ञापकम् । तत्र परया ऽनवकाशया
सावकाशा पूर्वा वाध्यते द्वयोश्च सावकाशयोर्विप्रतिषेधे परया
पूर्वा वाध्यते ।

नच मयाऽपि 'आ कडारादेका' इति सूत्रणीयं संज्ञाप्रकरणा-
देकेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संज्ञाऽनुच्चारणेऽपि न विरुद्धः । एतत्सू-
त्रोत्तरं च "सरूपाणां शेष एकविभक्तौ" इति प्रकरणं कर्त्तव्यम्
तत्र स्वरितत्वादत्रत्यस्यैकशब्दस्यानुवृत्तौ लिङ्गविपरिणामेन
सम्बन्धे पुनरेकग्रहणं न कार्यमिति लाघवमिति वा-
च्यम् । तथाऽपि अङ्गसंज्ञाया भपदसंज्ञाभ्यां बाधापत्तेः ।
तथाच सार्षिष्कः याजुष्क इत्यादौ अङ्गस्य विधीयमाना
आदिवृद्धिर्न स्यात् । अङ्गसंज्ञा हि कर्त्तव्यमित्यादिषु सावकाशा ।
धातुप्रत्ययेषु पूर्वस्य भपदसंज्ञयोरभावात् ।

नच "तद्धितेष्वचामादेः" "कितिच" इत्यङ्गस्य वृद्धिविधा-
नसामर्थ्यात्समावेश इति वाच्यम् । वचनादनङ्गस्यापि वृद्धिप्र-
सङ्गात् । तथाच 'देवदत्तो गार्ग्यः' इत्यादौ देवदत्तादेः समु-
दायस्यादिवृद्धिः स्यात् । यथा हित्यभस्यापि अनुबन्धकरण-
सामर्थ्यात्कुमुद्रानित्यादौ टिलोपः । परं कार्यमिति पक्षे तु
पूर्वे भपदसंज्ञे पराऽङ्गसंज्ञा इति न दोषः । "यस्मात्प्र-
त्ययविधिस्तदादि सुप्तिङन्तं पदं नःक्ये सिति च स्वादि-
ष्वसर्वनामस्थाने यचिभं प्रत्ययेऽङ्गम्" इतिन्यासाश्रयणात् ।
तथाचारम्भसामर्थ्याद्वपदसंज्ञे परकार्यत्वाच्चाङ्गसंज्ञेति समा-
वेशसिद्धिः ।

नचैका संज्ञेति पाठे अङ्गं सङ्गपदसंज्ञं भवतीति व्या-

रूपानात्समावेश इति वाच्यम् । एका संज्ञेति वचनादङ्गसंज्ञा-
या नित्ये बाधे प्राप्ते पर्यायार्थानुवृत्तिः स्यात्, नियमबाधाभावाद्
अनुवृत्तिसाफल्यच्च ।

ननु “न पदान्त—” इति सूत्रे वेतस्वानिति सिद्ध्यर्थं भाष्य-
कृतोक्तम्—“यथा ऽन्यानि पदकार्याणि उपप्लवन्ते रूढं ज-
इत्वं च एवमिदमप्युपप्लव्यते भसंज्ञा नाम” इति । तत्र पदं सद्भ-
संज्ञं विज्ञायते भसंज्ञायां पदसंज्ञाऽनुवृत्तावपि भसंज्ञया बाधः
पदकार्यनिवृत्तये ऽभ्युपगन्तव्यः । इह त्वङ्गसंज्ञानुवृत्तौ पर्याय-
उक्त इति विरोध इति चेत् ।

अत्राहुः—अङ्गसंज्ञानुवृत्तेः प्रयोजनान्तरविरहादिह पर्याय
उक्तः, भसंज्ञायां पदसंज्ञानुवृत्तेस्तु प्रयोजनं भसंज्ञायाः पद-
कार्यत्वं यथा स्यादिति । ततश्च “न पदान्त—” इति
अकारलोपस्य स्थानिवच्चनिषेधात् “तसौ मत्वर्थे” इति भ-
संज्ञायां पदत्वाभावे वेतस्वानिति सिद्धम् । भसंज्ञाविधौ हि
पदमिति वर्त्तते अनुवृत्तिसामर्थ्यात्पूर्वं पदसंज्ञाप्रवृत्तौ भसं-
ज्ञायाः पदकार्यत्वसिद्धिः । प्रवृत्तया तु भसंज्ञया पदसंज्ञा वा-
ध्यते । एका संज्ञेतिनियमात् ।

किञ्च ‘एका संज्ञा’ इति पक्षे कर्मधारयसंज्ञायामेकसंज्ञाधिका-
रे ऽन्यत्र वा क्रियमाणायां तत्पुरुषग्रहणं कर्त्तव्यम् । आद्ये संज्ञास-
मावेशार्थं द्वितीये समासान्तरस्य कर्मधारयसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् । परं
कार्यामिति पक्षे त्वस्मिन्नेव प्रकरणे कर्मधारयसंज्ञा क्रियते
समावेशश्च सिद्ध्यतीति तत्पुरुषग्रहणं न कर्त्तव्यमिति लाघव-
म् । “पूर्वकालैकसर्वजरत्पुुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन क-
र्मधारयः” ‘तस्यान्ते श्रितादिस्तत्पुरुषः’ इति न्यासकल्पनात् ।
तत्रारम्भसामर्थ्यात् कर्मधारयसंज्ञा परकार्यत्वाच्च तत्पुरुषसं-

ज्ञा । नचैवं समानाधिकरणस्य कथं तत्पुरुषसंज्ञेति वाच्यम् ।
पाठक्रमादार्थक्रमस्य बलवत्त्वात् पूर्वं तत्पुरुष इति कर्त्तव्यं
ततो द्वितीयाश्रितेति । तत्पुरुष इत्यत्र पूर्वकालोत्पादिसूत्राण्यनु-
वर्त्य तत्पुरुषसंज्ञाविधानाद् । एकसंज्ञापक्षे तु व्यधिकरणानां
तत्पुरुषसंज्ञां विधाय समानाधिकरणस्य तत्पुरुषसंज्ञानुवृत्त्या
तत्पुरुषसंज्ञापूर्वककर्मधारयसंज्ञाविधाने ऽपि पर्याय एव स्यात् ।
समावेशस्य प्रयोजनं तु कारकगवीति पुंवद्भावसमासान्तौ ।
एवं एकसंज्ञेति पक्षे “द्विगुश्च” इत्यत्र चकारग्रहणं कार्यम् ।
ननु सर्वं सूत्रमेव कर्त्तव्यं कथं चकारमात्रं चोच्यते ।

अत्राहुः “द्विगुश्च” इति सूत्रं पक्षद्वयेऽपि न कर्त्तव्यम् एकसं-
ज्ञापक्षे “संख्यापूर्वो द्विगुश्च” इति चशब्दः समावेशार्थः कर्त्तव्यो न
पक्षान्तरे इति वार्त्तिकाभिप्रायः । भाष्यमप्येवं व्याख्येयं “त-
द्धितार्थ-” इत्यत्रोक्तः संख्यापूर्वकः समासस्तत्पुरुषो द्विगुश्च भव-
ति । संज्ञाद्वयं लभते इति यावत् । एतदर्थश्चकारः कर्त्तव्य इति ।

परं कार्यमिति पक्षे तु “तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च”
“संख्यापूर्वो द्विगुः” तस्यांते श्रितादिस्तत्पुरुषः । एतत्पूर्व-
व्याख्येयम् ।

तथा गतिदिवःकर्महेतुमत्सु चग्रहणं कार्यम् । “उपसर्गाः
क्रियायोगे” “गतिश्च” इत्यत्र चकारः, अन्यथा ऽनवकाशा उपस-
र्गसंज्ञा ऊर्यादिषु सावकाशां गतिसंज्ञां बाधेत । वस्तुतो गति-
रित्यत्र प्रादीनामनुवृत्त्या गतिसंज्ञा विधीयते तत्र च वचनसाम-
र्थ्यात्पर्याये लब्धे उपसर्गसंज्ञाऽनुवृत्तिः समावेशार्थेति चकार-
ग्रहणम् एकसंज्ञापक्षे ऽपि न कार्यम् । समावेशस्य च प्रणीतम-
भिषिक्तमिति गतिस्वरो णत्वपत्वे च प्रयोजनानि ।

एवं “साधकतमं करणम्” “दिवः कर्मच” इत्यत्र चकारः

कार्यः । अन्यथा कर्मसंज्ञया करणसंज्ञाया बाधः स्यात् । ‘परं कार्य-
म्’ इति पक्षे तु दिवः साधकतमं कर्म करणं करणसंज्ञं च भवति ।
ततः साधकतमं दिव इति निवृत्तम् । समावेशस्य चाक्षैर्देवयते
देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति । प्रयोज्यस्य कर्तुर्गतिबुद्धीतिनियमात्कर्म-
संज्ञानिवृत्तिः, “अणावकर्मकाद्” इति परस्मैपदाभावश्च । नचैवम्
‘अक्षान्दीव्यति’ इति द्वितीया न स्यात् परत्वात्तृतीयया बाधात् ।
कर्मसंज्ञाया अकर्मकव्यपदेशव्यावृत्त्यर्थत्वात् । करणसंज्ञायाश्च
‘देवना अक्षाः’ इति ल्युङर्थत्वाद् इति वाच्यम् । ‘कार्यकालं सं-
ज्ञापरिभाषम्’ इति पक्षाश्रयणात् । ‘कर्मणि द्वितीया’ इत्यत्र य-
त्कर्मसंज्ञोपस्थानम् तदनवकाशम् इति द्वितीयासंभवात् । अक्षाणां
देवितेत्यादौ कृद्योगपठ्या अपवादत्वाद् द्वितीया बाध्यते ।
तृतीया तु परत्वात् ।

“तत्प्रयोजको हेतुश्च” इत्यत्रापि चकारः कार्यः । अन्यथा
कर्तृसंज्ञाबाधापत्तेः । समावेशस्य च कारयतीति हेतुमाणिचि
कर्त्तरि लकारः प्रयोजनम् ।

एवं गुरुलघुसंज्ञयोर्नदीविसंज्ञाभ्यां बाधः स्यात् । यदि विनदी-
संज्ञे वर्णमात्रस्य तदाऽयं दोषः । यदा तु तदन्तस्य तदा भिन्नवि-
षयत्वात् सिद्धः समावेशः । तत्प्रयोजनं तु वात्सीबन्धुरित्यत्र “नदी-
बन्धुनि” इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं वात्सीबन्धो इत्यत्र “गुरोरनृत”
इति प्लुतो गुरुसंज्ञानिवन्धनः । विलघुसंज्ञासमावेशस्य तु विश्व
ना च विनरौ इति विनिमित्तः पूर्वनिपातः, वित्रोर्भावी वैत्रमिति
“इगन्ताच्च लघुपूर्वाद्” इत्यण् । अथ “द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च” इति
बुञ्प्रसंगान्नैवमिति विभाव्यते तदा विनरावाचष्टे विनयति
“तत्करोति तदाचष्टे” इति णिच् । णाविष्टवादित्यातिदेशा-
द्विलोपः । विविनय्येति “ल्यपि लघुपूर्वाद्” इत्ययादेशः । नच

“अचः परस्मिन्” इत्यत्र पूर्वस्माद्विधावपि स्थानिवद्भावविधानाद्विलोपः स्थानिवत्स्यादिति वाच्यम् । तस्यानित्यत्वात् । पञ्चमीसमासाश्रयणाद्वा ।

परस्मैपदसंज्ञां च पुरुषसंज्ञा बाधेत ततश्च क्रामतीत्यादौ दीर्घो न स्यात् । नच “सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु” इति ज्ञापकात्समावेशः । पर्यायसिद्धावपि समावेशासिद्धेः । ततश्च पाक्षिकी वृद्धिः स्यात् । यदि तु परस्मैपदमित्यस्य “तिङ्स्त्रीणि” इत्यत्रानुवृत्तिसामर्थ्यात्समावेशः, पर्यायस्यानुवृत्तिं विनाऽपि सिद्धेरिति कल्प्यते तदा न दोषः । तस्मादेका संज्ञेति पाठे चकारादिकं संज्ञासमावेशार्थमाश्रयणीयम् ।

परं कार्यमिति पाठे तु ऋत्वियशब्दो न सिध्यति । ऋतोरणः छन्दसि घम् । अयं ते योनिर्ऋत्वियः । प्रजां विदाम ऋत्वियः । अत्र सितिचेति पदत्वमेवेष्ट्यते । परं कार्यमिति वचनाद्भसंज्ञा ऽपि स्यात् । तथाच ओर्गुणः प्रसज्येत । पदसंज्ञा त्ववग्रहार्था स्यात् ।

गतिबुद्ध्यादीनां प्यन्तानां प्रयोज्यः कर्मसंज्ञां कर्तृसंज्ञां च प्राप्नोति ।

तथाहि एकसंज्ञाधिकारे कर्मसंज्ञाधिकारे कर्मसंज्ञायां सिद्धायां गत्यादिसूत्रं नियमार्थम् ।

तथाहि प्रयोज्यः स्वव्यापारे स्वतन्त्रः प्रयोजकव्यापारेण चाप्यत इति संज्ञाद्वयप्रसङ्गे एकसंज्ञाधिकारादन्यतरसंज्ञया भाव्यम्, तत्र प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्तत्प्रयुक्तसंज्ञयैव भाव्यं गुणप्रधानसंनिधौ प्रधानस्य प्रयोजकत्वसंभवे गुणानां तद्विरुद्धस्वकार्यप्रयोजकत्वानुपपत्तेः । ततः सिद्धायां प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञायां गत्यर्थादीनामेवाप्यन्तानां कर्त्ता प्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति नियमः क्रियते । तेन पाचयत्यो-

दनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति कर्मसंज्ञा न प्रवर्त्तते ततश्च बाध-
काभावाद्गुणक्रियानिमित्ता कर्तृसंज्ञैव भवति । परं कार्यमिति
पाठे तु अविरोधात्सर्वत्र संज्ञाद्वयप्रसङ्गे गत्यर्थादीनामेवेति नि-
यमेन ण्यन्तधात्वन्तरप्रयोज्यात् कर्मसंज्ञाव्यावृत्तावपि गत्य-
र्थादिप्रयोज्यस्य संज्ञाद्वयं स्यात् ।

यदि तु “हृक्रोरन्यतरस्याम्” इत्यत्रान्यतरस्यां ग्रहणं ज्ञापकं
कर्मसंज्ञायां कर्तृसंज्ञा न भवति इति, यदि हि गत्यर्थादिप्रयोज्य-
स्य संज्ञाद्वयं स्यात् तदा तत्रैव सूत्रे हृक्रोरित्यपठिष्यदिति कल्प्यते
तदा न दोषः ।

एवं घिसंज्ञायां शेषग्रहणं न कर्त्तव्यं नदीसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् ।
अन्यथा शकटिशब्दात् डिप्रत्यये नदीसंज्ञानिमित्ते आटि कृते
तस्य डिङ्प्रत्ययाद् वेङितीति गुणः स्यात् ।

वस्तुतस्तु यद्यत्र घिसंज्ञा प्रवर्त्तते तदा ऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव
तत्प्रवृत्तिः स्यात् नदीसंज्ञा तु “ङिति ह्रस्वश्च” इतिङित्प्रत्ययापे-
क्षा बहिरङ्गा तत्र घिलक्षणे गुणे कृते ह्रस्वाभावादलिवधि-
त्वाच्च स्थानिवत्त्वाभावान्नदीसंज्ञा नैव प्रवर्त्ततेति नदीसंज्ञावि-
धानं व्यर्थमेव स्यादिति नदीसंज्ञाविधानसामर्थ्यादत्र घिसंज्ञा-
न भवतीति बोध्यम् । नचैवं यणादेशोऽपि न स्यादिति वाच्यम् ।
यं विधिं प्रत्युपदेशो ऽनर्थकः स विधिर्वाध्यते यस्य तु विधेर्निमि-
त्तमेव नासौ बाध्यत इति न्यायात्

“शेषो बहुव्रीहिः” इत्यत्र शेषग्रहणं च कर्त्तव्यम् । उन्मत्तगङ्ग-
मित्यत्रान्यपदार्थप्रधानतया ऽव्ययीभावसंज्ञया सह बहुव्रीहिसं-
ज्ञायाः समावेशवारणार्थम् । अन्यथा पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पाक्षिकः
सामासान्तश्च कप् स्यात् शस्त्रीश्यामेत्यत्र यदा श्यामा शब्द उपमा-
ने शस्त्र्यामेव वर्त्तते उपमेयं तु समासवाच्यं तदाऽन्यपदार्थवृ-

त्तित्वाद्बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसंगे पाक्षिकः कप् स्यात् । “तत्पुरुषे तुल्या-
र्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः” इतिपूर्वपदप्रकृतिस्व-
रविधानादत्र स्वरे विशेषाभावः । समाहारशब्दस्य भावसाधन-
त्वपक्षे पञ्चगवमित्यस्य द्विगोरन्यपदार्थप्राधान्यात्पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं स्यात् । कपस्तु नापत्तिरशेषत्वात् । नच टचश्चित्करणा-
द्बहुव्रीहिस्वरो न भविष्यतीति वाच्यम् । पञ्चपात्रमित्यस्योदाहार्य-
त्वात् । एवं निष्कौशाम्बिर्निवारणसिरित्यत्र क्रान्तस्यान्यपदार्थ-
स्य समासवाच्यत्वे बहुव्रीहिसंज्ञायां तन्निबन्धनो नदीलक्षणः क-
प् स्यात् । पूर्वपदस्यैव क्रान्ताद्यर्थत्वे अव्ययीभावः शेषग्रहणे क्रि-
यमाणे ऽपि द्वीरावतीको देशइत्यत्र बहुव्रीहिर्न स्यात् । नदीभि-
श्चेत्यव्ययीभावप्रसङ्गात् समाह्रियमाणार्थस्य तद्वाच्यत्वे पञ्चनद-
मित्यादौ तदवकाशसत्त्वात् वीरपुरुषको ग्रामः, अब्राह्मणको
देश इत्यत्रापि बहुव्रीहिर्न स्यात् । ‘तत्पुरुषः समानाधिकरणः’
‘अव्ययं विभक्ति’इत्यत्र चोपयुक्तत्वात् । एकासंज्ञेति पक्षे तु शेषग्र-
हणं न क्रियते अनवकाशाभिरव्ययीभावादिसंज्ञाभिर्बहुव्री-
हिसंज्ञाबाधस्य सिद्धत्वात् । द्वीरावतीकादिषु तु परत्वाद्बहु-
व्रीहिर्भविष्यति । एवं प्रपतितर्पण इत्यर्थे प्रपर्ण इति बहुव्रीहि-
र्न स्यात् । निःकौशाम्बिरित्यत्रेव तत्पुरुषसंज्ञाप्रसङ्गात् । एवञ्चसं-
ज्ञापक्षे तु क्तार्थो यत्र समासार्थस्तत्र तत्पुरुषसंज्ञा । प्रपर्ण
इत्यत्र तु क्तार्थः पर्णविशेषणं समासार्थस्त्वन्य एवेति बहु-
व्रीहिः सिद्धः तस्मादेका संज्ञेति पाठे यासां संज्ञानां
समावेश इष्टस्तत्र चकाराणां सूत्र एव कृतत्वाद् न दोषः । प-
रं कार्यमिति पाठे तु उक्तस्थलेषु दोष इति सिद्धम् ।

अथ प्रयोजनान्युच्यन्ते तानि चात्रान्यस्मिन्वा प्रकरणे
पठितानामनिष्यमाणसमावेशानां द्वितीयानाम् उपसंख्यान-

मिति विशेषः ।

“ऊकालोऽजू”इत्यत्र उकालस्य ह्रस्वसंज्ञा विहिता तस्य चाणत्वेन सवर्णग्राहकत्वादीर्घप्लुतयोरपि ह्रस्वसंज्ञा प्राप्नोति, सा दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां बाध्यते । सच बाधस्तत्रैव विचारितः ।

एवं लिङ्गलिटोरार्धधातुकसंज्ञया तिङ्गत्वेन प्राप्तसार्वधातुक-संज्ञाबाधः । अन्यथा संज्ञाद्वये शवादय इद् च स्यात् । नच छन्द-स्युभयथा”इति संज्ञाद्वयविधानं समावेशज्ञापकम् । तिङामार्धधा-तुकसंज्ञार्थतया शेषस्य सार्वधातुकसंज्ञार्थतया ऽपि तदुपपत्तेः ।

युवसंज्ञया अपत्यवृद्धसंज्ञाबाधः । समावेशे हि शालङ्केः पैलस्य च यूनः छात्रा इति विवक्षिते “गोत्रे ऽलुगचि”इति फक्फिजोरलुक् स्यात् । “फक्फिजोरन्यतरस्याम्”इति लुग्वि-कल्पस्य आनन्तर्यात् “यूनि लुग्”इत्येतस्यैव लुको बाधकतया “पैलादिभ्यश्च”इति लुकं प्रत्यबाधकत्वात् ।

नदीसंज्ञया घिसंज्ञाबाधः । तेन शक्यै इत्यत्र गुणाभावः ।

“संयोगे गुरु”इतिगुरुसंज्ञया लघुसंज्ञाबाधः । तेनाततक्ष-दित्यादौ न सन्वद्धावः ।

“अपादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते” । तेन धनुषा वि-ध्यतीत्यत्रापायविवक्षां विना धनुषः साधकतमत्वाभावात्संज्ञाद्व-यप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा । कांस्यपात्र्यां भुंक्ते इत्यत्राधिकरण-संज्ञा, गां दोग्धीत्यत्र कर्मसंज्ञा धनुर्विध्यतीत्यत्र कर्तृसंज्ञा ।

क्रुधदुहोरुपसृष्टयोः कर्मसंज्ञया संप्रदानसंज्ञाबाधः । करण-संज्ञां पराणि बाधन्ते । तेन धनुर्विध्यतीत्यादौ कर्तृसंज्ञा । अ-धिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञा गेहं प्रविशति । अधिकरणं कर्ता स्थाली पचति । अध्युपसृष्टं कर्माधिकरणसंज्ञाम् अधिवसति गृहम् ।

गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । तेन सुसिक्तमित्यादौ ष-
त्वम्, “सूपमानात् क्तः” इति गतिसंज्ञकसुशब्दाश्रयमन्तोदात्तत्वं
च न भवतीति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ।

परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञा । तेनाच्योष्ट आक्रमत इत्या-
दौ वृद्धिदीर्घाद्यभावः ।

समाससंज्ञाश्च या याः परा अनवकाशाश्च तास्ताः पूर्वाः
सावकाशाश्च बाधन्ते । तेन लोहितगङ्गमित्यव्ययीभावः । द्वीरा-
वतीक इति बहुव्रीहिरेव ।

अर्थवत्प्रातिपदिकं गुणवचनं च समासकृतद्धिताव्ययस-
र्वनामसंज्ञं च भवतीति वक्तव्यम् । एकविषयत्वाच्चकारकरणाच्च
गुणवचनप्रातिपदिकसंज्ञयोः समावेशः । उत्तरसंज्ञास्वनुवर्तनात्
प्रातिपदिकसंज्ञायाः समावेशः । गुणवचनसंज्ञायास्तु ताभिः संज्ञा-
संज्ञान्ताभिर्बाधः । गुणवचनसंज्ञायास्तु ष्यञ्चिधिः प्रयोजनम् ।
“गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः” इत्यत्र ब्राह्मणादिग्रहणं तु समासा-
दिसंज्ञाविषयीभूतशब्दसंग्रहार्थम् । प्राणभृज्जातिलक्षणप्रत्य-
यबाधनार्थं युवाद्यण्समावेशार्थं च ।

असर्वलिङ्गा जातिरिति च वक्तव्यम् । लिङ्गानां च न सर्व-
भागिति लक्षणे तात्पर्यम् ।

संख्यासंज्ञा द्रुसंज्ञा च वक्तव्या । द्रु इति षट्संज्ञायाः
प्राचीनव्यवहारः ।

एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञेति च वक्तव्यम् । डित्थादियट्-
च्छाशब्दानां संज्ञासंज्ञेत्यर्थः । समासादिसंज्ञाभिर्गुणवचनसं-
ज्ञाबाधात् चित्रगुत्वं कारकत्वं औपगवत्वं उच्चैस्त्वं सर्वत्वं गोत्वं
बहुत्वं षञ्चत्वं डित्थत्वमित्यादौ न ष्यञ् । ऐक्यं राजपौरुष्यं
इत्यादौ तु ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् ।

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ २ ॥

तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् । कर्मव्यतिहारविशिष्ट-
क्रियावचनात् सेधतेर्भावे घञ् । उपसर्गबलाद्विरोधलाभः । विप्र-
तिषेधः परस्परविरोधः । विषयान्तरे परस्परपरिहारेण लब्धा-
वकाशयोः शास्त्रयोः कचिदेकत्र समावेशे तत्सम्भवात् । कार्य-
मित्यर्हेऽर्थे कृत्यः । तुल्यबलं च करणार्हः । अतो नित्यान्तरङ्गा-
पवादानां निवृत्तिः । तत्र नित्यमावश्यकत्वाद्वाधकम् । अन्तरङ्गं
लाघवात् । अपवादो वचनप्रामाण्यात् । तद्विन्नं तु प्रकृतसूत्रवि-
षयः । तदुक्तं 'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरमुत्तरं बलीयः' इति ।

इह जातिपक्षो व्यतिपक्षश्च सम्भवति ।

तथा हि गवादिपदानां जातावेव शक्तिरिति मीमांसकाः ।
अत एव सरूपसूत्रे वार्त्तिकम् "आकृत्यभिधानाद्वैकं विभक्तौ वा-
जप्यायनः" इति । वाजप्यायन आचार्यविशेषः । तथाहि जा-
तेर्वाच्यत्वे लाघवं व्यक्तीनामानन्त्येन तत्र शक्तिग्रहासम्भवा-
त् । गोत्वविशिष्टे शक्तिकल्पने च नागृहीतविशेषणन्यायेन गोत्व
एव शक्तिकल्पनौचित्यात् । अन्यव्यक्तिविषयकशक्तिग्रहेण व्य-
क्त्यन्तरबोधोपगमे च व्यभिचारात् । नचैवं बाहयति दोग्धीत्यादा-
वनुपपत्तिः । लक्षितव्यक्तौ तदन्वयात् । तथा च जैमिनिसूत्रम्—“त-
दर्थत्वात्प्रयोगस्याविभागः” इति । इदं हि जातिपक्षे “व्रीहीनवह-
न्ति” “यदि पशुरूपाकृतः पलायेतान्यन्तद्वर्णं तद्वयसमालभेत” इ-
त्यादीनामनुपपत्तिरित्याशङ्क्य तन्निराकरणपरम् । एतदर्थस्तु ल-
क्षितव्यक्तिमादायावघातादिप्रयोगसम्भवान्नासम्बद्धत्वमिति ।

तथा हि यत्र व्रीहित्वजातेरवघातादिक्रियाजन्यवितुषाभावादि-

रूपफलाश्रयत्वासम्भवस्तत्र जातिलक्षितव्यक्तौ कर्मत्वान्वयद्वारा तस्याः क्रियान्वयः, यत्र तु “पशुना यजेत” इत्यादौ करणत्वश्रवणं तत्र द्रव्यपरिच्छेदरूपव्यापारेण जातेरेव करणत्वोपपत्तेर्न लक्षणा । “अन्यं तद्वर्णम्” इत्यादावपि पशुपदलक्षितव्यक्तिप्रतियोगिक एवान्योन्याभावो व्याख्येयः ।

यद्यपि गुरुमते ‘कार्यान्वित एव शक्तिः’ इति सिद्धान्तो जातेश्च कार्यान्वयासम्भवः, तथाऽपि स्वावच्छिन्नव्यक्तिद्वारकमेव कार्यान्वयमङ्गीकृत्य तदुपपाद्यम् । तथैव शब्दमणौ तन्मतोपन्यासदर्शनात् ।

एतेन ‘जातिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिः’ इति वादो गुरुणां संमतः, अन्यथा कार्यान्विते पदशक्तिवादस्तेषां न सिध्येदित्यपास्तम् ।

नव्यास्तु घटत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्तत्वसम्बन्धेन घटवत्तानिश्चयत्वं कारणतावच्छेदकम्, उत घटपदत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्तत्वसम्बन्धेन घटवत्तानिश्चयत्वमिति विनिगमनाविरहाद् व्यक्तिशक्तौ गौरवम् । जातिशक्तिपक्षे तु घटपदं शक्तत्वसम्बन्धेन घटत्ववदिति पदत्वधर्मितावच्छेदकशक्तत्वसंसर्गकघटत्ववत्तानिश्चयत्वमेव तथा । घटत्वं शक्यत्वसम्बन्धेन घटपदवदिति निश्चयत्वेन कारणत्वे निरवच्छिन्नस्य घटत्वस्य धर्मित्वासंभवात् घटेतरावृत्तित्वे सति घटनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे च सति समवेतत्वरूपघटत्वत्वस्य धर्मितावच्छेदकत्वे गौरवापत्तेः । घटत्वस्य प्रकारतायां तु घटत्वत्वस्याप्रवेशात्स्वरूपेणैव जातेः प्रकारत्वोपगमात् । नच समवायावच्छिन्नजातिप्रकारताया एव निरवच्छिन्नत्वनियमः । मानाभावात् । अत एवानुमितिलक्षणे ऽनुभवत्वान्येति दीधितिफक्किकायां भेदप्रतियोगितावच्छेदकानुभवत्वत्वघटकानुभवेतरासमवेतत्वे सती-

त्यंशस्य वैयर्थ्यात्सकलानुभवसमवेतत्वमेवानुभवत्वत्वं निवेश्य-
मिति सकलानुभवसमवेतान्यत्वस्य ज्ञानत्वादावभावादेव तद्वा-
रणे ज्ञानत्वादिवारकानुभवत्वं प्रकार इति व्याख्यातम् इत्याहुः ।

व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः—व्यवहारेण शक्तिपरिच्छेदेन
व्यक्तावेव शक्तिग्रह इति । तथाच सरूपसूत्रे वा-
क्तिकम् “द्रव्याभिधानं व्याडिः” इति । व्यक्तीना-
मेव पदैरभिधानं व्याडिराचार्यो न्याय्यं मन्यते इत्यर्थः । इदमेव
वैयाकरणमतम् । व्याकरणाधिकरणे व्याकरणप्रामाण्ये प्रतिपा-
दिते तत्प्रसक्तकात्यायनादिसंमतव्यक्तिवादप्रामाण्यापवादत्वे-
नाकृत्यधिकरणं तदुत्तरमारभ्यत इति सङ्गतेस्तत्र दर्शितत्वात् ।

यत्तु व्यक्तीनामानन्त्यमिति । तन्न । अशक्याया एव
जातेः शक्यतावच्छेदकत्वसम्भवात् ।

नच स्वावच्छेद्यधर्मानाश्रयस्य तदवच्छेदकत्वाभावनियमः ।
अव्यापकस्यापि व्यापकतावच्छेदकत्वाभ्युपगमात् । एतेनाति-
प्रसङ्गोऽपि निरस्तः ।

उक्तं च प्रत्यक्षदीधितौ अव्यापकस्याप्यनुमितिविषयत्वे
ऽतिप्रसङ्गस्य व्यापकतावच्छेदकत्वेनेवाशक्यस्यापि शाब्दधी-
विषयत्वेऽतिप्रसङ्गस्य शक्यतावच्छेदकत्वेनैव निराससम्भवात् ।
शक्यतावच्छेदके शक्तिसत्त्वेऽपि न तस्यास्तद्धोध उपयोगः ।
विना लक्षणां लक्ष्यतावच्छेदकस्येव विनाऽपि शक्तिं तस्य बो-
धसम्भवादिति ।

यत्तु विनिगमनाविरहात्कारणताद्वयम् इति । तन्न । घटत्व-
वदिति प्रकारतायाम् अपि घटत्वत्वस्यावच्छेदकत्वाविशेषात्
समवायस्वाश्रयतादात्म्याभ्यामेव जात्यंशे निरवच्छिन्नप्रका-

रतायास्तार्किकसंमतत्वात् । अनुभवत्वान्येत्यत्रापि सर्वेषां तथाऽनभिमतत्वात् ।

अत एव कैश्चिदनुभवपदे शक्यतावच्छेदकत्वेनैवानुभवत्व-
प्रवेश इत्यादि व्याख्यातम् ।

अस्तु वा स्वरूपेण प्रकारत्वं तथाऽपि विनिगमनाविरहः ।
स्वरूपेण विशेष्यत्वस्यापि संभवात् ।

उक्तं हि शब्दखण्डे मिश्रव्याख्यातृभिः कैश्चित् स्वरूपतः
प्रकारत्वस्येव स्वरूपतो विशेष्यत्वस्यापि सम्भवादिति दिक् ।

एवं जातेः शक्यत्वे तद्विशेष्यकशाब्दापत्तिः । पदानां स्वश-
क्यविशेष्यकज्ञानजनकत्वात् । घट इत्यादौ च तदनुभवविरुद्धम् ।

नच घटत्वशक्तिज्ञानस्य घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकशाब्द-
त्वं कार्यतावच्छेदकम् । 'घटत्वमस्ति' इत्यत्रापि तदापत्तेरिति
तिष्ठतु विस्तरः ।

प्रकृतमनुसरामः । प्रक्रियादशायां लक्ष्यानुरोधात् पक्षद्वय-
माश्रीयते ।

तथा हि जातिपक्षे तस्यां साक्षात्कार्यासम्भवेन तदवच्छिन्न-
व्यक्तिविशेष एव तत्प्रवृत्तेः स्वीकार्यत्वात्तावतैव जात्युद्देशकशा-
स्त्रस्य चारितार्थ्यम् । तथा च "सुपिच" इत्यस्य रामाभ्यामि-
त्यादौ "बहुवचने ज्ञल्येद्" इत्यस्य रामेषु इत्यादौ चरितार्थ-
त्वाद् वृक्षेभ्य इत्यत्र युगपत्प्रसङ्गे विनिगमकाभावाद्वयोरप्यप्रवृ-
त्तिः स्यात् ।

तदुक्तम्—“अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वाद्” इति । तत्र वि-
प्रतिषेधसूत्रं विध्यर्थम्—परं भवतीति । तस्मिन्कृते च यदि पूर्वस्या-
पि निमित्तमस्ति तर्हि तदपि भवत्येव । यथाऽभिनद् हि इत्यत्रा-
कचं बाधित्वा परत्वाद्धिभावे कृतेऽप्यकच् । तदुक्तम् “पुनः प्रस-

ज्ञविज्ञानात्सिद्धम् इति ।

व्यक्तिपक्षे तु सर्वासां व्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनोद्देश्यतया व्यक्त्यन्तरे प्रवृत्तावपि शास्त्रस्य तद्व्यक्तिप्रवृत्तिं विना चरितार्थत्वासम्भवात् शास्त्रद्वयप्रामाण्यादगत्या विकल्प एव स्यात् । तथाचोभयोः पाक्षिक्यां प्राप्तावारब्धं विप्रतिषेधसूत्रं नियमार्थम्—परमेव भवति न तु पूर्वमिति । तेन जुहुताच्चमित्यत्र जुहु हि इति स्थिते धिभावं बाधित्वा परत्वात्तातडि कृते स्थानिवच्चाप्रसक्तौ धिभावः पुनर्न प्रवर्तते ।

तदुक्तं “सकृद्रतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव” इति ॥

नचैवं शास्त्रान्तरस्यापि तद्व्यक्तिविषयकत्वात्तस्यामप्रवृत्तावप्रामाण्यापत्तिः । व्यावर्त्यत्वाभिमतशास्त्रस्यापरशास्त्रप्रवृत्त्यविषयव्यक्तावेव तात्पर्यमिति फलतः परशास्त्रप्रवृत्तिविषयव्यक्तौ तात्पर्यं नास्तीत्यस्य पर्यवसानात् । तस्मात्पक्षद्वयमपि लक्ष्यानुसाराद्व्यवस्थितम् ।

परादपि नित्यं बलीयः । तेन रधेर्णिचि परामपि “अत उपधायाः” इति वृद्धिं बाधित्वा “रधिजभोः” इति नुम् । शब्दान्तरप्राप्त्या तस्यानित्यत्वेऽपि कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण नित्यत्वाभ्युपगमात् । तेन रन्धयतीति सिद्धम् । अदुद्रुवदित्यादौ परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा उवङ् अन्तरङ्गत्वात् । शुन इत्यत्र परमप्यल्लोपं बाधित्वा “संप्रसारणाच्च” इति पूर्वत्वम् । अल्लोपे हि स्थानिवद्भावाद्यणः स्यात् । बहुश्वा नगरीत्यत्र “अन उपधालोपिनः” इति ङीप्स्यात् ।

नच गौरादिलक्षणो ङीप् तथाऽपि स्यादिति वाच्यम् । उपसर्जनत्वात् ।

यच्चस्मिन्मूत्रे बहुशुनीति भाष्यं तदल्लोपाभ्युपगमेन प्र-
वृत्तत्वान्न सिद्धान्ते स्थितमिति कैयटादयः ।

नच शुना इत्यादाद्युदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यादिति कुतो नोक्त-
मिति वाच्यम् । “न गोश्वन्साववर्ण—”इति प्रतिषेधात् । श्वन्श-
ब्दस्य गौरादिषु पाठाद्युदात्तनिवृत्तिस्वरोऽस्य न भवतीति ज्ञापि-
तत्वाच्च । शुनीत्यत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वादन्तोदा-
त्तत्वार्थं ङीप्प्रविधानानुपपत्तेः । सौत्थितिरित्यत्र स्वरं बाधित्वा
एकादेशोऽन्तरङ्गत्वात् । सु उत्थित इ इति स्थिते यदि पूर्व-
मुकारस्योदात्तत्वं स्यात् तदा “स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादौ”
इति पक्षे स्वरितत्वं स्यात् । पूर्वं त्वेकादेशे नित्यमाद्युदात्तत्वम् ।

वृद्ध्योरित्वोत्वे । स्तैर्णिः पौर्णिः । स्तुत इ इति स्थिते
अन्तरङ्गत्वादिच्चं ततो वृद्धिः । स्वरे तु न विशेषः । यदि पूर्वं
स्वरस्तत इत्वोत्वे तथा ऽप्यान्तरतम्याद्युदात्तसिद्धेः । आतेस्तीर्यते
आपोपूर्यते इत्यत्र नित्यत्वात्प्राप्तं द्विवचनं बाधित्वाऽन्तरङ्ग-
त्वादिच्चोत्वे ।

इण्डिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात् । अयज इन्द्र-
मिति स्थिते परत्वात्प्राप्तं सवर्णदीर्घं बाधित्वा गुणोऽन्त-
रङ्गत्वात् । वृक्षे इन्द्रं ये इन्द्रम् इति डिश्योरुदाहार्यम् ।

यद्यपि सवर्णदीर्घो ऽपवादो दण्डाग्रमित्यादौ गुणस्य
कुमारी ईहत इत्यादौ यणादेशस्य च नाप्राप्तत्वात् तथाऽपि
एकनिमित्तप्राप्तविध्यन्तरबाधनेन सवर्णदीर्घस्य सावकाशत्वा-
दन्तरङ्गबाधानौचित्यात् । अपवादोऽपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्त-
दाऽन्तरङ्गेणोत्सर्गेणापि बाध्यत इति स्थितिः ।

निरवकाशेन तु विध्यन्तरेण सावकाशे ऽन्तरङ्गो
ऽपि विधिर्बाध्यते यथा गोत्रे ऽलुगचीति । अलुका-

लुक् । ऊङापोरेकादेश ईत्वलोपाभ्याम् ।

खट्वायतीत्यत्र 'खट्वा आ य ति'इति स्थिते परत्वात्पा-
समीत्वं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादेकादेशः, अन्यथा ईत्वे कृते
गुणः स्यात् । नच यस्येतिलोपसम्भवः । "पूर्वविधौ"इती-
त्वस्य स्थानिवद्भावात् । कामण्डलेयः भाद्रवाहेय इत्यत्र
"ढे लोपो ऽकट्वाः"इति लोपं परमपि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वा-
देकादेशः । नच ऊङ ईत्वासम्भवाद् लोपेत्वाभ्यामिति युक्तः
पाठ इति वाच्यम् । यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थत्वात् । नच "अजा-
द्यदन्तम्"इति तथैव युक्तत्वादिति कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् ।
लक्षणेषु प्रायेणास्यानादरणात् । तेन बौडिरित्यत्र आलोपं
बाधित्वा एकादेशः पूर्वमाकारलोपे तस्य स्थानिवद्भावाद-
सिद्धत्वाच्चाकारलोपाभावादाद्गुणः स्यात् ।

आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वान्ययवायावेकादेशतुग्विधिभ्यः ।

ग्लाल्लत्रमित्यत्र विभज्यान्वाख्याने ग्लै छत्रमिति स्थिते यदि
तुक्स्यात्तदा एजन्तत्वाभावादात्वं न स्याद् ढौकितेत्यादिवत् ।
उपदेशग्रहणमनपेक्ष्य चैतदुक्तम् । अतिर्यत्र अतिन्वत्रेत्यादौ 'अति
रै अत्र'इति 'अति नौ अत्र'इति स्थिते आयाद्यादेशे सति
अनेजन्तत्वाद्भ्रस्वो न स्यात् । आराशस्त्री इदमिति स्थिते
पूर्वमेकादेशे तस्यान्तवद्भावाद्भ्रस्वे कृते आराशस्त्रीदमिति न
स्यात् । पदसमुदायस्य विभज्यान्वाख्याने अग्निचि अत्रेति
स्थिते पूर्वं यणादेशे तुक् न स्यात् । पुंसि विभक्त्या व्यवधाने
ऽपि नपुंसके यणापत्तेः ।

तुग्यनेकादेशगुणवृद्धौत्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्वरीविधिभ्यः ।

एभ्यस्तुग्भवत्यन्तरङ्गत्वात् । यणादेशाद्व्याख्यातम् । अग्नि-
चिदिदम् अत्रैकादेशात्, अग्निचितेत्यादौ गुणात्, प्राच्छक

इत्यादौ वृद्धेः, अग्निचितीत्यादावौत्वात्, जगज्याम् जगन्वज्या-
मित्यादौ दीर्घत्वात्, जगत्यतीति क्यचि ईत्वात्, अग्निचिन्मन्य
इत्यादौ मुमागमात्, जगज्य इत्यादौ एत्वात्, सुकृत्यतीत्यादौ
क्यचि रीत्वात् ।

इयङादेशो गुणात् ।

धियति । धि धारणे । तिप् शः । परत्वात्तिवाश्रये गुणे
प्राप्ते ऽन्तरङ्गत्वादियङ् । एवं प्रादुद्रुवदित्यादावुवङ् ।

श्वेःसंप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात् ।

शुशुवतुरित्यादौ परत्वात्प्राप्तम् “एरनेकाचः” इति यणं
बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादुवङ् ।

ह आकारलोपात्पूर्वत्वम् ।

जुहुवतुरित्यत्र ह्वा अतुस् इति स्थिते “हः संप्रसारण-
म्” “अभ्यस्तस्यच” इति संप्रसारणे कृते आलोपं परत्वात्प्राप्तं
बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वापूर्वरूपम् । यद्याकारलोपः स्यात्तदा तस्य
स्थानिवद्भावादाभीयत्वेनासिद्धत्वाद्वा उवङ् न स्यात् ।

स्वरो लोपात् ।

औपगवीत्यत्र अणि ङीपि च कृते यदि प्रत्ययाद्युदा-
त्तत्वादनुदात्तत्वाद्वा पूर्वं लोपः स्यात् तदा ईकारस्य उदात्त-
निवृत्तिस्वरो न स्यात् ।

प्रत्ययविधिरेकादेशाद् यणादेशाच्च ।

अग्निरिन्द्रं वायुरुदकमित्यादौ सर्वर्णदीर्घं परमपि बा-
धित्वा प्रत्ययोत्पत्तिः । यद्यपि केवलायाः प्रकृतेः प्रयोगो
नास्ति तथाऽपि वाक्यस्य विभज्यान्वाख्याने क्रियमाणो
ऽयं विचारः । प्रत्ययस्य नित्यत्वे ऽपि अन्तरङ्गत्वेनैव समाधानं
कृतम् । एवम् अग्निरत्रेत्युदाहार्यम् ।

लादेशो वर्णविधेः ।

पचत्वत्रेत्यादौ यदि पूर्वं यप्स्यात्तदाऽल्विधित्वात्स्थानि-
वत्त्वाभावादुत्वं न स्यात् ।

तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरात् ।

पूर्वा शाला प्रियाऽस्मेति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते त-
द्धितार्थेति द्वयोराद्ययोस्तत्पुरुषः । तत्र त्रिपदाश्रयबहुव्रीहिनि-
मित्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो बहिरङ्गत्वान्न प्रवर्तते, किं तु तत्पुरुष-
समासाश्रयं शालाशब्दस्यान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदस्वरः “स्वाङ्ग-
शिष्टामदन्तानाम्” इत्याद्युदात्तः ।

अत्रेदमवधेयम्—“अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलवद्” इति
परिभाषा लाघवन्यायमूलेति कैयटः । असिद्धं बहिरङ्गेमन्तरङ्गे
इति तु “वाह ऊङ्” इत्यत्र ज्ञाप्यते । दित्यवाह् अस् इति स्थिते
वाहः संप्रसारणमेव कर्त्तव्यम्, तस्मिन्पूर्वत्वे च कृते ण्विनि-
मित्ते गुणे “वृद्धिरेचि” इति वृद्धौ च दित्यौह इत्यादिसिद्धेः ।
नच यत्राकारान्तमुपपदं नास्ति तत्र कथं निर्वाहः । ज्ञापकत्वो-
पदर्शकभाष्यप्रामाण्येन तत्र ण्विर्नास्तीति कल्पनात् । छन्दसि
कचिद् दर्शने तु ऊहतेः किंवा तत्सम्भवात् । तथाच ऊठो
विधानम् उक्तपरिभाषाज्ञापकम् । तस्यां हि सत्यां बहिरङ्गस्य
संप्रसारणस्यासिद्धत्वादनन्तरङ्गो गुणो न स्यादिति ऊङ्करणं
सार्थकम् । तेन पचावेदमित्यादौ एत एत्वं न भवति । “पत्वतु-
कोरसिद्धः” इत्यनेन च तदपवादभूता “नाजानन्तर्ये बहिष्प्रकल्-
प्तिः” इति परिभाषा ज्ञाप्यते । को ऽसिञ्चदधीत्येत्यादौ बहि-
रङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वादेव पत्वनिषेधतुकोः प्रवृत्तौ असिद्ध-
वचनस्य वैयर्थ्यात् ।

यत्त्रयं भाष्यम्—असिद्धपरिभाषया गतार्थत्वाद् ‘अ-

न्तरङ्गं बलवद्'इति परिभाषा नारभ्येति । तद् विरुद्धम्, न्याय-
सिद्धत्वात् । असिद्धपरिभाषायाः सापवादत्वाच्च ।

यदि तु विवरणोक्तरीत्या “पत्वतुकोः”इत्यनेनासिद्धपरि-
भाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यते नतु ‘नाजानन्तर्ये’इति परि-
भाषा । गौरवात्, तदैतद्भाष्यमेव युक्तम् । प्रपञ्चितं चैतत्प्राक् ।

नन्वन्तरङ्गस्य बलवत्त्वे पूर्वेषुकामशमः, अपरैषुकामशमः
इत्यत्र पूर्व इषुकामशमी अ इति स्थिते अतरङ्गत्वाद्गुणे पूर्वोत्त-
रपदयोर्व्यपवर्गाभावादुभयत आश्रये ऽन्तादिवद्भावनिषेधाच्च
“दिशो मद्राणाम्” “प्राचां ग्रामनगराणाम्” इत्युत्तरपदवृद्धिर्न
स्यात् । “उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च”इति चशब्दाद् दिक्शब्दानां
विधीयमानं पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च न स्यात् । पूर्वकार्ष्णमृत्तिक
इत्यत्र द्वयोः सावकाशत्वात् । गुडोदकमित्यादौ “उदके केवले”
इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् । उदश्वित् उदकमित्यादौ
सावकाशत्वादिति चेत् न । “नेन्द्रस्य परस्य”इति प्रतिषेधेन ए-
कादेशं बाधित्वा पूर्वोत्तरपदकार्यं भवतीति ज्ञापितत्वाद् अन्यथा
“यस्येति च”इति लोपेन एकादेशेन च द्वयोरचोरपहारात्तत्र स्व-
रस्यैवाऽप्राप्तेः । व्याकरणान्तरे तु य्वोर्द्विप्रसङ्गे इयुवौ भवत
इति वचनम् । तत्र वैयाकरणः, सौवश्वः । अत्र अन्तरङ्गतया पूर्व-
मेव यणादेशे इयुवौ न स्याताम् इत्याशङ्क्य भाष्यम् अनवकाश-
त्वात्तौ भविष्यतः । न च यण्विरहितस्थले तौ सावकाशाविति
वाच्यम् । अचि परे तयोर्विधानात् । अन्यथा ऐतिकायनः,
औपगव इत्यादौ “लोपो व्योः”इति लोपसम्भवेऽपि प्रैयमेधः,
प्रैयङ्गव इत्यादौ तदसम्भवात् ।

अथैवमपि पचेयुरित्यादि न सिद्ध्येत् । पच् अ यास्
उस् इति स्थिते सलोपोत्तरमन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते व्यपवर्गा-

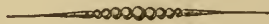
भावादियादेशो न स्यात् । एकादेशस्यान्तवद्भावे ऽपि
रूपासिद्धेः ।

अत्र भाष्यम् “अतो येयः”इत्यत्र या इत्यस्य इया-
देश इति नार्थः, किं तु याम् इत्यस्यैव इय् । संहितायाः
सौत्रत्वात् । तथा च सलोपापवाद इयादेशः सलोपं विना
च “उस्यपदान्ताद्”इत्यस्य प्रसक्त्यभावात् ।

लुक् लोपयण्यवायावेकादेशेभ्यः ।

तेन गोमत्प्रिय इत्यादौ “सुपो धातुप्रातिपदिकयोः”इति
सोर्लुक्, न तु “हल्ङ्यादिभ्यः”इति लोपः, प्रत्ययलक्षणेन
नुमादिप्रसङ्गात् । ग्रामण्यः कुलं ग्रामणि कुलम् । यणादेशे कृते
लुकि रूपं न सिध्येत् । गोहितं रैकुलं नौकुलमित्यादावप्येवम् ।
वृकाद्वयम् वृकभयं पूर्वमेकादेशे तस्यादिवद्भावाल्लुकि रूपा-
सिद्धिः स्यात् । इदंच अन्तरङ्गानपि विधीन्वहिरङ्गो लुग्वाधत
इत्यस्य “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च”इत्यत्र ज्ञापितत्वात्सिद्धम् ।

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे
प्रथममाराहिकम् ।

यू स्याख्यौ नदी ।३।

इवर्णोवर्णान्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः । दीर्घा-
न्तयोरियं संज्ञा फलति, ह्रस्वान्तयोर्घिसंज्ञया बाधाद् इति प्रा-
गुक्तम् । तेन मते धेनो “इत्यादौ अम्बार्थनद्योः” इति ह्रस्वो न ।
यू इति न आवन्तव्यावृत्त्यर्थम् ।

न च खट्वावन्धुरित्यादौ “नदीवन्धुनि” इति पूर्वपदान्तोदात्त-
त्वम्, बहुखट्वक इत्यादौ “नद्यृतश्च” इति नित्यः कप्च प्रसज्येतेति
वाच्यम् । “ङेराम् नद्याम्नीभ्यः” इत्यत्र पृथगाव्ग्रहणाज्ज्ञापकात् ।
तथा च खट्वाशब्दस्य नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण
खट्वावन्धुरित्यादावाद्युदात्तसिद्धेः । तथा ऽपि मात्रे मातुरित्यादा-
वाडागमः स्यात् । नचाख्याग्रहणेन तन्निरासः । जननीवाचिनो
नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् परिच्छेत्तृवाचिनस्तदन्यत्वात् । न च “नद्यृत-
श्च” इति ऋकारस्य पृथगुपादानम् ऋदन्तानां नदीसंज्ञाविरह-
ज्ञापकम् । बहुपितृक इत्याद्यर्थत्वात् ।

“यू इति दीर्घयोरेव निर्देशः” इति भाष्यम् । तत्र छान्दसत्वा-
त्पूर्वसवर्णदीर्घः । न च “ङिति ह्रस्वश्च” इत्यत्रान्वयानुपपत्तिः ।
ह्रस्वदीर्घयोरभेदान्वयानुपपत्त्या य्वोः सवर्णो यो ह्रस्व इति
व्याख्यानात् । स्याख्यौ किम् । वातप्रम्ये ।

ननु स्त्रियमाचक्षाते इति विग्रहे स्याख्यायाविति स्यात् ।
सुगल इत्यादौ सावकाशस्य “आतश्चोपसर्गे” इति कप्रत्ययस्य क-
र्मण्यणा बाधित्वात् ।

अत्र भाष्यम्—‘छान्दसमेतत्’ ।

अत एव—

यस्मिन्दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्छेन जीवति ॥ इति-
प्रयोगः ।

यद्वा स्त्रियामाख्यायेते विधीयते इति स्याख्यौ । घञर्थे
कविधानम् । सप्तमीतिसमासः ।

नन्वेवं तन्त्रीलक्ष्मीश्रीभूप्रभृतीनां नदीसंज्ञा न स्यात् ।
इयूङोरिव तयोरीकारोकारयोः स्त्रियां विहितत्वाभावात् । ए-
तेन आख्यानमाख्या “आतश्चोपसर्गे” इति अङ् । स्त्रियामाख्या
ययोरिति बहुव्रीहिरपि परास्त इति चेत् ।

सत्यम् । विच्प्रत्ययसम्भवात् । असरूपत्वादणा तदबाधात् ।
समुदायधर्मस्यावयव आरोपात् कृत्स्त्रिया अप्यत्र पक्षे संज्ञा ।
यद्वा मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । आख्याग्रहणं किमर्थमिति
भाष्यम् विच्पक्षे यथाश्रुतमेव । कप्रत्ययपक्षे तु प्रवृत्तिनिमित्तनि-
र्देशः । यू स्त्रियामिसेव स्यर्थवृत्तित्वलाभात् । आख्याग्रहणसाम-
र्थ्याद्धि नियम आश्रीयते । स्त्रियमेव आचक्षाते न तु लिङ्गान्त-
रमपीत्यर्थः । तेन ग्रामण्ये सेनान्ये इत्यत्र नदीसंज्ञा न भवति । ग्रामं
सेनां च नयतीति क्रियाशब्दत्वाद् लिङ्गत्रयसाधारणतया स्त्रिया-
मपि नदीसंज्ञाविरहः ।

नन्वेवं इष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पट्टादीनां च गुण-
वचनानां सर्वलिङ्गानां स्त्रीविषयत्वाभावात् स्त्रियां वृत्तावपि
“ङिति ह्रस्वश्च” इति नदीसंज्ञा न स्यात् । मैवम् । तत्राख्याग्रह-
णमपहाय स्त्रीशब्दमात्रस्यानुवर्त्तनात् ।

अत्रेदं तत्त्वम्—लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति
कैयटः । शब्दान्तरसमभिहारं विनैव स्त्रियां वर्त्तमानत्वं त-
दिति हरदत्तः । नच सूत्राक्षरैरेतदर्थालाभः । आसमन्तात् चक्षाते

इत्यतो लिङ्गान्तरानभिधायकत्वस्येवास्यापि लाभात् । समन्ता-
द्भावस्य तन्मात्रपरतयेव नैरपेक्ष्यपरतया ऽपि नेतुं शक्यत्वात् ।

यत्वाचारकिवन्तात्कर्त्तरि किपि श्रिये ब्राह्मणायेत्यादावति-
व्याप्तिः । नच महासंज्ञाकरणबलात्स्त्रीवाचकस्येत्यर्थलाभः । त-
स्मादेव नित्यांशस्यापि लाभेन स्त्र्याख्यावित्यस्य वैयर्थ्या-
पत्तेः । ब्राह्मणार्थस्योक्तत्वे ऽपि प्रकृत्यर्थस्याप्युक्तत्वेन स्त्रियां
वर्त्तमानत्वानपायाच्च । नचेदं लिङ्गं विशेष्यनिष्ठं नेति वा-
च्यम् । एतद्वोधकपदस्य सूत्रे ऽनुपादानादिति । तन्न । स्त्रिय-
माचक्षाते इति द्वितीयाया विशेष्यत्वार्थकनया सूत्रादेव तद-
र्थलाभात् । घटं जानातीत्यादौ विशेष्यत्वस्य द्वितीयार्थतायाः
कलृप्तत्वात् प्रकृत्यर्थोक्तिमात्रेणातिप्रसङ्गदाने प्रकृते लिङ्गान्तरान-
भिधायकत्वसद्भावात्कैयटमते ऽपि तस्य दुर्वारत्वाच्च ।

नच हरदत्तमते ग्रामण्ये इत्यादावपि नदीसंज्ञापत्तिः ।
ग्रामणीखलपूकटप्रशब्दानां मुख्यवृत्तेः पुंस्येव सत्त्वात् ।
शक्तत्वाद्भयरहितत्वाच्च । कौशाम्बीनिर्गमनादिकं च स्त्री-
पुंससाधारणमिति नाव्याप्तिः ।

किञ्च कैयटमते आध्यै ब्राह्मण्यै इति भाष्यविरोधः ।
आध्यानकर्तृत्वस्य लिङ्गत्रयसाधारण्याद्ग्रामणीशब्दादिवन्नदी-
त्वानुपपत्तेः ।

ननु आसमन्ताद्धीर्यस्या इति बहुव्रीहौ उत्तरपदस्य नि-
त्यस्त्रीत्वान्नदीत्वम् । “प्रथमलिङ्गग्रहणं च” इति वक्ष्यमाणत्वाद् ।
अतिलक्ष्म्यै ब्राह्मणायेतिवदिति चेन्न । यणो दुर्लभत्वापत्तेः ।
“गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यते” इत्यत्र गतिसाहचर्येण कारकपूर्व-
स्यापि नित्यसमासग्रहणम् । गतिसमासश्च प्रतिपदोक्त एव गृह्य-
ते । तेन दुर्धियः निर्भियः वृश्चिकभियेत्यादावनित्यसमासत्वाद्

“एरनेकाचः” इति यण्नेति पुरुषोत्तमप्रभृतिभिर्व्याख्यानात् ।

अत एव कृन्मेजन्तसूत्रे “मानः समस्य दूढ्यः” इति मन्त्र-
व्याख्यायां दुर्धिय इति कैयटः । अदूरविप्रकर्षेण चेदमर्थ-
कथनम् । व्याख्येयमन्त्रे तु दुष्टं ध्यायतीति विग्रहे नित्यस-
मास एव । ततो यण् । “दुरो नाशदाशदभध्येषूत्वमुत्तर-
पदादेश्च ष्टुत्वम्” इति पृषोदरादिसूत्रस्थवार्तिकेन उत्त्वष्टुत्वे ।

यत्तु तद्वार्तिकव्याख्यायां दुष्टं ध्यायतीति “आतश्चोपसर्गे”
इति कप्रत्यय इति कैयटहरदत्तादयः । तच्चिन्त्यम् । अन्तःस्व-
रितानुरोधेनार्थानुरोधेन च ख्यत्यादिवत् कृतयणादेशानु-
करणतयैव व्याख्येयत्वात् । सर्वस्य दुर्बुद्धेरंहतिरूपद्रवो नोऽस्मा-
न्मा वधीदिति तृतीयचरणस्थेनान्वयः । अपवर्जनमंहतिरित्य-
मरादंहतिशब्दस्य दानरूढत्वे तु प्रद्वेषप्रयुक्तमाभिचारिकाद्यङ्गभूत-
मेव तदिह ग्राह्यमिति दीक्षिताः ।

वस्तुतस्तु प्रकृतमन्त्रे ऽस्तु तथा, वार्तिके तु कप्रत्यया-
न्तस्यापि ध्यशब्दस्य ग्रहणं युक्तम् । तन्त्रादिनोभयपरत्वसम्भ-
वात् । अत एव ‘येनासि कृत्ये प्रहिता दूढ्येनास्मज्जिघांसया’-
इत्यार्थवर्णनमन्त्रः सङ्गच्छत इति वृद्धानामभिप्रायः ।

आध्यानमाधीरिति व्युत्पत्त्या गुणगुणिनोरभेदोपचारा-
द्भाष्यं समाधेयमिति तूपचारे मानाभावादुपेक्ष्यम् । तस्मात्कै-
यटमते आध्यै इति भाष्यविरोधः स्थितः ।

अत्र वार्तिकम्—

“प्रथमलिङ्गग्रहणं च । प्रयोजनं किब्लुक्समासाः” इति ।

अयमर्थः—यः शब्दः प्रथमं स्त्रीत्वविशिष्टमर्थमाह पश्चात्तु
प्रकारान्तरेण लिङ्गान्तरविशिष्टद्रव्यान्तरपरः, तस्य तदानीम-
स्याख्यत्वादप्राप्ता नदीसंज्ञाऽनेन विधीयते । कुमारीमिच्छति

कुमारीयति, कुमारीवाचरति कुमारयति वा ततः किप् । अलो-
पयलोपौ । “कौ लुप्तं न स्थानिवद्”इति यणभावः । कुमारी
ब्राह्मणः । उच्यन्तत्वात्सुलोपः । कुमार्यै ब्राह्मणाय । “आ-
णद्याः” इत्याद् ।

ननु कैयटमते क्यच्किपोः प्रकृतिभूतस्य डीवन्तस्यापि
नित्यस्त्रीत्वं नास्ति कुमारशब्दात् क्यजन्तात् किपि निष्पन्नेन
कुमारीशब्देन त्रिलिङ्गेन समानाकारत्वादिति चेत् । न । अर्थ-
भेदेन शब्दभेदाश्रयणात् ।

अयं विशेषः—कुमार्यौ कुमार्यः । “एरनेकाचः”इति यण् ।
अमि शसि च कुमार्यै कुमार्यः । प्रध्यं प्रध्य इतिवत् । नच ‘गति-
कारकपूर्वस्यैव’इति निषेधः । ‘तदितरपूर्वस्य न’इत्यर्थात् । विशि-
ष्टाभावस्य केवले ऽपि सच्चात् कुमार्यै इत्यादौ स्त्रीलिङ्गवत् । हे
कुमारि ब्राह्मणेत्यादि । कुमारशब्दान्निर्गुणस्य तु कुमारीशब्द-
स्य कुमारीः । अउच्यन्तत्वान्न सुलोपः । अनदीत्वान्न संवु-
द्धिस्वः, वातप्रमीवत् । पत्नीशब्दात्तु पत्नियौ पत्निय
इत्यादावियङ् । कुमारमात्मन इच्छन्ती ब्राह्मणी कुमारी-
रित्यत्र कैयटमते पूर्वद्रूपम्, हरदत्तमते तु लक्ष्मीवत् । अमि
शसि च यणिति विशेषः । तदेवं किञ्चिद्व्याख्यातः ।

लुप् । खरकुट्यै ब्राह्मणाय । खरकुटीवेति इवार्थे कनो “लु-
म्भनुष्पे”इति लुप् । यद्यप्यत्र “लुपि युक्तवच्चक्तिवचने”इति स्त्री-
त्वमप्यस्ति तथाऽपि स्वाश्रयस्य पुंस्त्वस्यानिवर्तनात्स्त्रीमात्र-
वृत्तित्वाभावादप्राप्ता नदीसंज्ञेति कैयटहरदत्तादयः ।

दीक्षितास्तु—एवं ‘चञ्चाः पश्य’इत्यादौ शसो नत्वापत्तिः ।
तस्माल्लुवन्तैः खरकुटीचञ्चादिशब्दैः स्त्रीत्वाविशिष्ट एव लौकिकः
पुमानभिधीयते इत्येव तत्त्वम् । एवं च लुपः प्रयोजनत्वेन गण-

नमपि चिन्त्यमित्वाहुः ।

वस्तुतो युक्तवद्भाववचनसामर्थ्यान्नत्वाभाव इति बो-
ध्यम् । अतितन्त्र्यै ब्राह्मणाय । तन्त्रीमतिक्रान्त इति तन्पु-
रुषः । बह्वयः श्रेयस्यो ऽस्य बहुश्रेयसी । “ईयसो बहुव्री-
हर्ने” इति ह्रस्वस्य “ईयसश्च” इति समासान्तस्य कपो निषे-
धः । एषां संबुद्धौ ह्रस्वः, ङित्सु आडागमादिकं च नदी-
कार्यम् अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम् । पूर्वमेवात्र स्त्र्याख्यत्वा-
त्प्रवृत्ता नदीसंज्ञा पश्चादुपजायमाने ऽपि बहिरङ्गे लिङ्गान्तर-
योगे न निवर्त्तत इति अवयवस्त्रीत्वेनैवोपपत्तौ पूर्ववार्त्तिकमनार-
भ्यमित्यर्थः । वर्णसंज्ञापक्षे समुदायस्य नद्यन्तत्वात्कार्यसिद्धिः ।
तदन्तस्य नदीसंज्ञापक्षे तु “अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य
च” इतिवचनाद् अतितन्त्रीवन्धुरित्यत्रापि पूर्वपदस्य नद्या वि-
शेषणाद् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । किञ्चुकोरपि एवं व्याख्येयम् ।

अत्राक्षेपवार्त्तिकम्—

“इयङ्बुवङ्स्थानप्रतिषेधे यण्स्थानप्रतिषेधप्रसंगोऽवयवस्ये-
यङ्बुवङ्स्थानत्वाद्” इति ।

अवयवस्य स्त्रीविषयत्वात्समुदायस्य नदीसंज्ञावद् अव-
यवस्येयङ्बुवङ्स्थानत्वात्समुदायस्य यण्स्थानस्यापि उत्तरमूत्रेण
नदीसंज्ञाप्रतिषेधः स्यात् । आध्यै ब्राह्मण्यै इति । इह ह्यवयवे
इयङ् विधे इति, समुदाये तु “एरनेकाचः” इति यण् ।

अत्र सिद्धान्तमाह वार्त्तिककारः—सिद्धं त्वङ्गरूपग्रहणा
द्यस्याङ्गस्येयुवौ तत्प्रतिषेधादिति ।

अस्यार्थः—“अचि इनुधातुभ्रुवाम्” इत्यत्र इयङ्बुवङ्भ्यामङ्ग-
माक्षिप्यते अङ्गाधिकारीयत्वात् । तेन यस्याङ्गस्येयङ्बुवङ्गौ निर्व-
र्त्येते तस्य नदीसंज्ञानिषेधः । आध्यै इत्यत्र चावयवस्याङ्गसंज्ञा

नास्ति, समुदायस्य त्वियङुवङ्स्थानत्वं नास्ति यणा बाधा-
दिति न दोषः । एतदर्थमेव तत्र स्थानग्रहणम् इयङुवङोर्यदा
स्थितिस्तदा प्रतिषेधो यथा स्यात् । यदा त्वपवादेन बाधस्त-
दा मा भूदिति ।

“ह्रस्वेयुवस्थानप्रवृत्तौ च स्त्रीवचने” इति वाक्यान्तर-
म् । “अवयवग्रहणात्सिद्धम्” इत्यस्यायमपवादः । ह्रस्वे-
यङुवङ्स्थानानां प्रवृत्तिरर्थान्तरसंक्रान्तिः, तस्यां सत्यां
स्त्रीवचन एव संज्ञा न लिङ्गान्तरवचने । चशब्दादप्रवृत्तौ
चेत्यर्थः । शक्यै अतिशकटये ब्राह्मणाय, श्रियै अतिश्रिये
ब्राह्मणाय । इह तु स्यादेव अतिश्रिये अतिश्रियै वा ब्राह्मण्यै
इति भाष्यम् । नचेह स्त्रीत्वं नास्तीति वाच्यम् । हरदत्तमते स-
त्त्वात् । कैयटमतेऽपि “ङिति ह्रस्वश्च” इत्यत्र आख्याऽननुवृत्तेरुक्त-
त्वात् । एवं च सुधीस्वयम्भवतिलक्ष्मपतिचमूशब्देषु रूपद्वयं बो-
ध्यम् । निष्कौशाम्बिः पुमानित्यत्र तु नदीसंज्ञायामपि न विशे-
षः । ह्रस्वादेशेन नद्या अपहाराद् न सम्बुद्धिह्रस्वः, वर्ण-
स्य नदीत्वात् । स्यात्त्वं तु शक्त्याश्रयतामात्रात्, पर्याप्त्यधि-
करणत्वस्याविवक्षणात् । तदन्तस्य नदीसंज्ञापक्षे ऽपि ‘सर्वे
सर्वपदादेशाः’ इति न्यायेन सर्वादेशत्वात् । नच स्थानिवद्भा-
वः, विशेषणतयाऽप्यलाश्रयणे निषेधस्योक्तत्वात् । “ङिति ह्रस्व-
श्च” इति विकल्पस्तु भवत्येवेति कौस्तुभः ।

नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ४।

इयङुवङोः स्थितिर्यत्र तावीदृतौ नदीसंज्ञौ न स्तः स्त्रीशब्दं
विना । स्थानं निरपवादा प्रसक्तिः । हे श्रीः, हे भूः । अस्त्रीति
किम् । हे स्त्रि । नदीत्वात् सम्बुद्धिह्रस्वः । अथ कथं विमानना

सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे इति कालिदासः, हा पितः कासि हे सुभ्रु
बह्वेवं विललाप स इति भट्टिः । मुकुलयति च नेत्रे सर्वथा
सुभ्रु खेद इति भवभूतिः । प्रमूननाराचशरासनेन सहैकवंशप्रभ-
वभ्रु वभ्रु इति श्रीहर्षश्च ।

अत्राहुः प्रमाद एवेति हरदत्तादयः ।

दुर्घटवृत्तिकारस्तु भ्रूशब्दाद् “अप्राणिजातेः” इत्यूङि समासे
उपसर्जनह्रस्वेन “ऊङुतः” इत्यूङि तस्य समुदायभक्तत्वान्नोवङ्-
स्थानत्वमित्याह ।

दीक्षितास्तु नेदं युक्तम्—प्रत्ययस्य भक्ततायां प्रमाणा-
भावात् । एकादेशस्यान्तवद्भावेन भ्रूशब्दावयवताया अप्य-
नपायात् । अङ्गाधिकारे तदुत्तरपदग्रहणस्य निर्विवादतया
समुदायभक्ते ऽप्युवङ्प्रवृत्तेश्च सुभ्रुवावित्यादीनां सर्वसम्मत-
त्वादित्याहुः ।

सामान्ये नपुंसकमिति केचित् ।

यथासंभवं क्रियाविशेषणत्वमित्यन्ये ।

वाऽऽमि ५।

पूर्वोक्तावामि नदीसंज्ञौ वा स्तः । श्रीणां श्रियां भ्रूणां
भ्रुवाम् । अस्त्रीत्येव । स्त्रीणाम् । द्वितीयैकवचनस्य तु नेह ग्रहः ।
विशेषाभावात् ।

ङिति ह्रस्वश्च ६।

इयङुवङ्स्थानौ ह्रस्वौ च यू नदीसंज्ञौ वा स्त्रियां ङिति परे ।
श्रियै श्रिये भ्रुवै भ्रुवे कृत्यै कृतये धेन्वै धेनवे । नदीसंज्ञापक्षे
“आणनद्याः” इत्याद् “आटश्च” इति वृद्धिः । अस्त्रीत्येव । स्त्रियै ।

स्त्रीलिङ्गाविति किम् । अग्नये वायवे । इह प्रथमलिङ्गग्रहणाभा-
वान्निष्कौशाम्बिर्हरिवदित्युक्तम् । अतिस्त्रिरित्यत्र तु विशेषः ।
अतिस्त्रियावित्यादौ “स्त्रियाः” इति इयङ् स च गौणत्वे ऽपि ।

किं तु—

गुणनाभावौत्वनुद्भिः परत्वात्पुंसि बाध्यते ।

क्रीवे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् ॥

“जसि च” इति गुणः । अतिस्त्रयः । “वाम्शसोः”
अतिस्त्रिम् अतिस्त्रियम्, अतिस्त्रियः, अतिस्त्रीः । औद्शसो-
रियङ् । “आङो नाऽस्त्रियाम्” अतिस्त्रिणा । “घेङिति” ।
अतिस्त्रिये इत्यादि । ओसि अतिस्त्रियाः । ह्रस्वेति नुद् ।
अतिस्त्रीणाम् । “अच्च घेः” । अतिस्त्रौ ।

औकार ओसि नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया ।

इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने॥ इति कौस्तुभः ।

क्रीवे नुम् । अतिस्त्रिणी इत्यादि वारिवत् । स्त्रियां तु
“ङिति ह्रस्वश्च” इति सञ्ज्ञाविकल्पः । नचास्त्रीति निषेधः ।
इयङुवङ्स्थानयोरेव तेन विशेषणात् । पूर्वसूत्रे तत्संबद्धत्वात् ।
नचावृत्त्योभयविशेषणत्वम्, मानाभावात् । तेनातिस्त्रियै अति-
स्त्रये । औत्वं बाधित्वा परत्वादिदुष्यामिति ङेरात् । अति-
स्त्रियाम् । पक्षे अतिस्त्रौ इति ।

अत्र ‘वाऽचि ह्रस्वश्च’ इत्येव सूत्रणीयम् । नतु “वामि ङिति
ह्रस्वश्च” इति सूत्रद्वयम् । गौरवात् । तस्मात्सूत्रद्वयं सन्निपातपरि-
भाषाज्ञापनार्थम् । अजादित्वस्य नदीसंज्ञाप्रयोजकत्वे हि नदी-
संज्ञां निमित्तीकृत्य नुद् न स्यात् । भ्रूणामिति आमोऽजादि-
त्वव्याघातापत्तेरिति कौस्तुभः ।

शेषो ह्यसखि ७।

ह्रस्वौ यौ इउवर्णौ तदन्तं सखिभिन्नम् अनदीसंज्ञं विसं-
ज्ञं स्यात् । हरये भानवे । ह्रस्वौ किम् । ग्रामण्ये खलुप्ये । यु-
किम् । मात्रे । असखीति किम् । सख्ये । अनदीसंज्ञं किम् ।
मत्यै । सुसखेरित्यादौ भवत्येव । समुदायस्य सखिशब्द-
भिन्नत्वात् । नच तदन्तविधिः । विशेष्यसम्बन्धाभावात् ।

नन्वेवं सखीत्यत्र ङीप्पन्ते “यस्येति च” इति इकारलोपव्या-
ख्यानवैयर्थ्यम् । सर्वर्णदीर्घेऽपि दोषाभावात् । नचातिसखेराग-
च्छतीत्यत्र सर्वर्णदीर्घस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद् विसंज्ञानिषेधः
स्यादिति वृत्त्युक्तप्रयोजनसम्भवः । सत्यप्यन्तवद्भावे समस्तस्य
सखिशब्दादन्यत्वानपायेन निषेधतादवस्थयादिति । मैवम् । सखी
सख्यौ सख्य इत्यादौ अनङ्गित्वयोर्वारणाय लोपस्यावश्यक-
त्वात् । नच लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोषतादवस्थयम् । विभक्तौ
लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् ।

पतिः समास एव ८।

पतिशब्दः समास एव विसंज्ञः । भूपतये । नेह पत्या पत्यो
समासे पतिशब्दस्यैव विसंज्ञेति विपरीतनियमं वारयितुमेवका-
रः । तेन दृढमुष्टिनेत्यादि सिद्धम् ।

इह पतिगृहे इत्यत्र विसंज्ञत्वात् पूर्वनिपातनियमार्थं पृ-
थक् सूत्रम्, अन्यथा “शेषो ह्यसखिपती” इत्यसूत्रयिष्यत् ।
बहुचपूर्वस्य तु विसंज्ञा सुसखिवत् । सखिना वानरेन्द्रेण, क्लीवे
च पतिते पतौ, सीतायाः पतये नमः, कृष्णस्य सखिरर्जुनः इ-
त्यादिकं तु छान्दसम् ।

आख्यानप्यन्तात्कर्मणि “अच इः” । लाक्षणिकत्वात् पर्यु-
दासे ग्रहणं नेत्यन्ये ।

वचो वाचस्पतेरपीत्यादौ “तत्पुरुषे कृति” इति बहुलग्रह-
णादलुक् । एतेन दिवस्पतेरादरदर्शिना रसादिति नैषधं व्या-
ख्यातम् । एवं च वास्तोष्पातिरपि । “पृष्ठ्याः पति-” इत्यादिना
सत्त्वम् । श्रियः पतिरित्याद्यनुरोधात्तत्र छन्दसीत्यनुवर्त्तते । पार-
स्करादित्वात्सुट् इति केचित् । “द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्व-
दग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छच” इति सामान्यापेक्षज्ञापकाद-
लुक् । कस्कादित्वात्सत्त्वम् । इणः परस्य तु षत्वमित्यन्ये ।

‘वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये’, ‘वास्तोष्पते प्रति’ इत्यादौ
पृथक्पदपाठो वैदिकानाम् ॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ९।

पतिशब्दो घिसंज्ञः । क्षेत्रस्य पतिना वयम् ।

इह “च” इति योगविभागः । छन्दसीत्यनुवर्त्तते । तेन सर्वे
विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इत्यर्थः । “बहुलं छन्दसि” इत्या-
दिकं प्रपञ्चार्थम् ।

ह्रस्वं लघु १०।

चेतति । चिती संज्ञाने । लघूपधगुणः । नच ह्रस्वप्रदेशेष्वपि
लघुसंज्ञया व्यवहारः । सर्पिष्ट्वमित्यादौ “ह्रस्वात्तादौ तद्धिते” इति
षत्वाभावापत्तेः । गुरुसंज्ञया लघुसंज्ञाया बाधात् । तस्मादेकसंज्ञा-
ऽधिकारात् पूर्वमेव ह्रस्वसंज्ञारम्भः ।

यत्तु भाष्ये तत्र ह्रस्वसंज्ञाया दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां समावेश-
माशङ्क्य एकसंज्ञाऽधिकारे ऽयं योगः करिष्यत इत्युक्तम्, तत्र च-

कारादिना ह्रस्वसंज्ञाया गुरुलघुसमावेशः करिष्यते इत्यभिप्रायः ।
यद्वा अत एव तत्र पक्षान्तरोपन्यास इति बोध्यम् ॥

संयोगे गुरु ११।

ह्रस्वं गुरुसंज्ञं संयोगे परे । शिक्षा भिक्षा । “गुरोश्च हलः”
इत्यप्रत्ययः ।

दीर्घं च १२।

गुरुसंज्ञं स्यात् । ईहांचक्रे । “इजादेश्च गुरुमतः” इत्याम् ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि

प्रत्ययेऽङ्गम् १३।

यस्मात्प्रत्ययो विहितस्तदादिः शब्दः प्रत्यये परे ऽङ्गसंज्ञः
स्यात् । रामेण । प्रत्ययेति किम् । स्त्री इयती । इदंशब्दाद्वतुषो वस्य
घादेशः, प्रकृतेरीशभावः, “यस्येति च” इति तल्लोपः । स्त्रीशब्दा-
त्मुशब्दस्य तल्लोपस्य च विधिरस्तीति अङ्गसंज्ञा स्याद्भसंज्ञा
चेति संज्ञाद्वयनिमित्तो “यस्य” इति लोपः स्यात् । नच इद-
मादेशलोपस्याभीयत्वादसिद्धत्वमिति प्रत्ययपरत्वाभावः । प्रा-
ग्भादसिद्धत्वमिति कैश्चिदभ्युपगमात् । नापि स्थानिवद्भावः ।
पदान्तरनिरपेक्षपदसंस्कारपक्षे स्त्रीशब्दस्थैकारस्यानादिष्टादचः
पूर्वत्वाभावात् । विधिशब्दस्यापि तदेव प्रयोजनम् । तस्मिन्न-
सति परशब्दस्याप्यध्याहारप्रसङ्गात् ।

यत्तु भाष्ये दधि अधुनेति प्रत्युदाहृतम्, तत्तु अधुनेति
प्रत्ययो निपात्यते इदमथ लोप इति पक्षे, इदमो ऽश्रभावो धुना

च प्रत्यय इति पक्षे तदसम्भवादिति कैयटः । नच विधिग्रहणे ऽपि स्त्रीशब्दात्सुप्रत्ययविधानादोषतादवस्थयम् । प्रत्यासत्त्या यस्माद्यः प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नेव प्रत्यये परे तद् अङ्गसञ्ज्ञमित्याश्रयणात् । तेन स्त्री अं पश्यतीत्यत्र नेयङ् । अशब्दाद् “अमि पूर्वः” इत्येकादेशस्य परादिवद्भावेन प्रत्ययत्वेऽपि अमः स्त्रीशब्दादविहितत्वात् । एवम् अततेर्दप्रत्यये टिलोपे च अशब्दस्य स्वतः प्रत्ययत्वे ऽपि न दोषः । डप्रत्ययस्याततेरेव विहितत्वेन स्त्रीशब्दप्रकृतिकत्वाभावात् । प्रत्ययापेक्षया यावान्पूर्वो भागस्तावतोऽङ्गसंज्ञा न तु प्रत्ययोत्पत्तिवेलयां यावतः प्रकृतित्वं तन्मात्रस्येत्यर्थः । तेन वदामि वदिष्यामीत्यादौ विकारणान्तस्याङ्गसंज्ञायाम् “अतो दीर्घो यजि” इति दीर्घः । नचारम्भसामर्थ्यम्, पय वय गतौ । यङ्लुकि “लोपो व्योः” इति यलोपे च पापामि पापाव इत्यादौ चरितार्थत्वात् । कुण्डानि । यदानुम् परादिस्तदा “सुपि च” इति दीर्घः । दधीनीत्यादौ त्वकारान्तत्वाभावान्न । पूर्वान्तपक्षे सामानीत्यादिवत्सिध्यति । यदा त्वभक्तत्वपक्षस्तदेदं प्रयोजनमादिग्रहणस्य । पूर्वान्तपक्षस्यैव स्थापितत्वादप्रयोजनमेतत् । प्रत्यये किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य ततो ऽप्यधिकस्य वा मा भूत् । तथा सति च वत्रश्चेत्युरदच्चस्य परनिमित्तत्वं न लभ्येत । तथा च स्थानिवद्भावाप्रवृत्त्या वकारस्य संप्रसारणं स्यात् । अलिवधित्वेन “स्थानिवदादेशः” इत्यस्य प्रवृत्तेर्दुर्वचत्वात् ।

यत्तु “प्रकृत्यादि प्रत्ययेऽङ्गम्” इत्येव लाघवाद्भक्तं युक्तम् । प्रकृतिमात्रस्य तु कर्ता कारक इत्यादौ व्यपदेशिवद्भावात् सिद्धमिति । तच्चिन्त्यम् । अङ्गातिरिक्तप्रकृतेर्दुर्वचत्वादात्माश्रयापत्तेः । नहि प्रत्ययाव्यवहितपूर्ववर्तित्वं प्रकृतित्वम् । स्त्री इयतीत्यादावतिव्याप्तेः । बहुगुड इत्यादावव्याप्तेश्च । स्फुटं चेदं भूषणे इ-

त्यास्तां विस्तरः ।

इह 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये' इति योगविभागः । परिभाषेयम् । प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्तस्य विधिस्तदादिग्रहणं भवतीत्यर्थः । गृह्यमाणपदाध्याहारात्सूत्राणां सोपस्कारत्वात् । तेन "जित्यादिर्नित्यम्" इत्यादौ यत्र प्रत्ययः सप्तम्या निर्दिश्यते तत्र तदादेर्ग्रहणात् 'देवदत्तो गार्ग्यः' इत्यादौ सङ्घातस्याद्युदात्तत्वं न भवति किंतु गार्ग्यशब्दस्यैव । "सुप आत्मनः क्यञ्" इत्यत्राप्यनेन तदादिनियमः । सुपा कर्मणस्तदादेर्वा विशेषणात्तदन्तविधिः । तेन महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादौ समुदायान्न क्यच् । समुदायस्यासुबन्तत्वात् । अवयवस्य सापेक्षत्वाद् असामर्थ्यात् । देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यत्र सङ्घातस्य न धातुसंज्ञा । देवदत्तो गार्ग्य इति संघातस्य न प्रातिपदिकसंज्ञा । देवदत्तो गार्ग्यायण इति संघातान्न तद्धितोत्पत्तिः । अन्यथा वृद्धिस्वरौ संघातस्य स्याताम्, पूर्वस्य च सुपो लुक् स्यात् । तस्मात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति परिभाषा वाचनिकीति सिद्धम् । यत्र पूर्वः कार्यित्वेनाश्रियते तत्र तदादेः कार्यं भवति । यत्र तु प्रत्ययान्तः संघात आश्रीयते तत्र तदादेः प्रत्ययान्तस्य ग्रहणमित्यर्थः ।

केचित्तु उक्तयोगविभागलभ्यत्वे एतत्परिभाषायां तदन्तस्येत्यंशस्य निर्मूलत्वप्रसङ्गः । तदन्तशब्दस्यात्रानुपादानाद् इत्याहुः ।

तन्न । एकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्योक्तस्यांशान्तरस्यापि सङ्ग्रहसिद्धेः । ज्ञापकस्थल एव तथात्वमित्यत्र बीजाभावात् । इष्टसिद्ध्यर्थताया ज्ञापकवद्योगविभागेऽपि तुल्यत्वात् ।

नन्वेवम् अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत्, उदकेविशीर्णं

त एतत् इत्यादौ च गतिकारकाधिकेन समासो न स्या-
दिति चेद् न । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति प-
रिभाषया तत्सिद्धेः ।

प्रयोजनं समासतद्धितविधिस्वराः ।

सांकूटिनम्, व्यावक्रोशी, इत्यादौ “अणिनुणः” इति सोपसर्गा-
दण् । यदि तु कूटिन्नित्यस्मादण् स्यात्तदा तस्यैवादिष्टाद्धिः स्यात् ।
दूरादागतः । आगम्यते स्मेति कर्मणि क्तः । गतिस्वरेणाद्युदात्त
आगतशब्दः । ततो दूरशब्दस्य “स्तोकान्तिक—” इति समासः ।
“पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः” इत्यलुक् । इह थाथादिस्वरेणान्तोदा-
त्तत्वम् । नच समासस्वरेण सिद्धिः । “गतिरनन्तरः” कर्मार्थकक्ता-
न्ते परे अव्यवहितगतिः प्रकृत्येति आद्युदात्तस्य तदपवादत्वात् ।
तथाच दूरादागतशब्दो मध्योदात्तः स्यात् । सत्यां तु परिभा-
षायां “गतिकारकोपपदात्कृद्” इति कृत्स्वरापवादं कृत्स्वरं वा-
धित्वा “थाथयञ्क्ताजवित्रकाणाम्” इति अन्तोदात्तत्वम् । कृद्ग्रह-
णेन गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् । नच थाथादिस्वरस्यापि
गतिस्वरोऽपवाद इति वाच्यम् । गतेरुत्तरस्य क्तान्तस्य यदन्तो-
दीत्तत्वं तस्यैव सोऽपवादः । कारकादुत्तरस्य थाथादिस्वर
एव भवतीति सिद्धान्तात् ।

नन्वागतशब्दस्याद्युदात्तत्वे ऽपि दूरशब्देन समासे सति-
शिष्टत्वात्समासान्तोदात्त एव भविष्यतीति चेत् ।

अत्र कैयटादयः—अन्यार्थं कृतया परिभाषया कृदुत्तरपदप्र-
कृतिस्वरेणाद्युदात्ते आगतशब्दे प्राप्ते सगतेरपि क्तान्तत्वात्स्थाना-
न्तरप्राप्तत्वाद्गतिस्वरस्य बाधकस्यापि बाधेन थाथादिस्वरो भव-
तीत्येवाभिप्रेतम्, नतु स्वर एवानन्यथासिद्धम् उदाहरणमिति ।
अस्यां च “गतिरनन्तरः” इत्यनन्तरग्रहणं ज्ञापकम् । तद्धि अ-

भ्युद्धृतमित्यत्र अभिशब्दस्य प्रकृतिस्वरो मा भूदित्येतदर्थम् ।
यदीयं न स्यात्तदा उद्धृतशब्दस्य क्तान्तत्वाभावात् क्तान्ते
उत्तरपदे ऽनन्तरे परे गतेः स्वरो विधीयमानो नैव प्राप्नोती-
ति तद् व्यर्थं स्यात् ।

सुप्तिङन्तं पदम् १४।

सुवन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् । ब्राह्मणाः । ऊचुः । यद्यपि
प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात्सिद्धन्तथाऽपि 'सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे
तदन्तग्रहणं नास्ति' इति ज्ञापनार्थमन्तग्रहणम् । तेन कुमारी चासौ
गौरितरा चेति विग्रहे कुमारगौरितरेति सिद्धम् । तरवन्तस्य
घसंज्ञायां कुमारीशब्दस्य पुंवद्भावं परत्वाद्धाधित्वा "घरूप—" इति
ह्रस्व एव स्यात् । गौरीशब्दस्य च तरपि परे ह्रस्वो न स्यात् ।

नन्वेवं "सनाद्यन्ताः" इत्यत्रान्तग्रहणं कार्यमिति गौरवम्,
अन्यथा सनादेरेव धातुसंज्ञायां तदादेरेवाङ्गत्वात्ततः पूर्वमट् स्यात्,
"कृत्तद्धित—" इति सूत्रे च केवलानामेव कृत्तद्धितानां प्रातिपदि-
कसंज्ञा स्यात् । ततश्च भिद् छिद् इत्यादौ न स्यात् । नाप्यर्थ-
वत्सूत्रेण सिद्धिः । अधातुरिति निषेधात् । नापि प्रत्ययलक्षणेन ।
प्रत्ययनिमित्तमन्यस्य यत्किञ्चित्कार्यं विधीयते तत्रैव तत्प्र-
वृत्तेः । प्रत्ययस्यैव यत् कार्यं तस्य तेन दुर्लभत्वात् । असतो
वचनशतेनापि कार्यित्वानुपपत्तेः । एवम् औपगव इत्यत्र के-
वलस्य तद्धितस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां, पष्ठ्याः प्रातिपदिका-
नन्तर्गतत्वाल्लुक् न स्यादिति चेत् ।

अत्र भाष्यं "सनाद्यन्ताः" इत्यत्र कृतमेवान्तग्रहणम्, "कृत्त-
द्धित—" इत्यत्र त्वर्थवद्ग्रहणमनुवर्तते कृत्तद्धितान्तं चार्थवद् न
केवलाः कृतस्तद्धिता वा" इति ।

स्यादेतत् । यद्यर्थवत्ता पारमार्थिकी सा कृत्तद्धितान्तस्या-
पि नास्ति । पदस्य वाक्यस्य वा तथात्वात् । अथ प्रक्रियाद-
शायाम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पिताऽर्थवत्ता तदा कृत्तद्धित-
योरप्यस्तीति चेत् ।

अत्राहुः—अर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याद् लौकिकार्थप्रत्या-
सन्नो ऽभिव्यक्ततरो योऽर्थः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते स आश्रीयत
इति । प्रकृतिप्रत्यययोर्मिलित्वा यदर्थबोधकत्वं स इतियावत् ।

नः क्ये १५।

क्यङि क्यचि च नान्तमेव पदसंज्ञम् । नियमार्थमिदम् । सुव-
न्तात्तदुत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । राजेवाचरति राजायते । “नलोपः
प्रातिपदिकान्तस्य” इति नलोपः । क्यषन्तं तु भाष्यमते नो-
दाहरणम् । “नायं नकारान्ताद्विधीयते” इति भाष्योक्तेः । लो-
हितादिडाज्भ्य एव तद्विधानाच्च । नान्तमेवेति किम् । वाच्य-
ति । स्तुच्यति । पदत्वाभावात् कुत्वादि । न च विपरीतनि-
यमापत्तिः । “नाङि सम्बुद्धयोः” इति “नलोपः प्रातिपदिकान्त-
स्य” इति च ज्ञापकात् । अन्यथा ‘नलोपः क्ये’ इत्येवावक्ष्यत् ।

सिति च १६।

सिति प्रत्यये परे पूर्वं पदसंज्ञम् । भंसज्ञाऽपवादः । “भ-
वतष्ठकुलसौ” । भवदीयम् । पदत्वाज्जशत्वम् । ऋतुः प्राप्तो
ऽस्य ऋत्विग्यः । “ओर्गुणः” इति गुणाभावः ।

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने १७।

कप्रत्ययावधिषु सर्वनामस्थानभिन्नेषु स्वादिषु परेषु पूर्वं

पदसंज्ञम् । राजभ्याम् । सर्वनामस्थाने तु राजानौ इत्यादि ।

नन्वेवं राजा इत्यत्र नलोपो न स्यात् । प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वाद् उक्तनिषेधेन पदसंज्ञाया दुर्लभत्वाद् इति चेत् न । असर्वनामस्थाने इत्यस्य पर्युदासत्वात् । “सुप्ति-
ङन्तम्” इति प्राप्तपदसंज्ञाया बाधाभावात् । अस्तु वा प्रसज्यप्र-
तिषेधः । एतत्सूत्रप्राप्तेरेव प्रतिषेधान्न दोषः । अनन्तरस्येति न्या-
यात् । न च परत्वादनया सुप्तिङन्तमित्यस्य बाधः । अस्याः प्रति-
षिद्धत्वात् । तदुक्तम्—“नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम्” इति ।
“स्वादिषु” इति हि प्राप्तिः किं पूर्वस्याः प्राप्तेर्वाधिका ऽस्त्वथ
निषेधस्य बाध्या । तत्र प्राप्तबाधस्यानुचितत्वाद् अप्राप्त्यनुमानस्य
बाधत्वाद् अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य प्रवर्त्तनात् “स्वा-
दिषु” इत्यस्य सर्वनामस्थानांशे प्रवृत्त्यभावात् तस्याः “सुप्ति-
ङन्तम्” इत्येतद्बाधकत्वानुपपत्तेः । अत एव वृक्षा इत्यत्र “ना-
दिचि” इति प्रतिषेधविषये पूर्वसवर्णदीर्घस्य प्रवृत्त्यभावे “वृद्धि-
रेचि” इत्यस्य प्रवृत्तिः ।

यद्वा “स्वादिषु” इति योगो विभज्यते—स्वादिषु पूर्वं पद-
संज्ञं भवति । सर्वनामस्थाने ऽयचीत्यन्यो योगः । ‘असर्वनाम-
स्थाने’ इत्यत्र श्रुतो नञ् यचीत्यनेन सम्बध्यते । यकारादि
सर्वनामस्थानं नास्तीति यकारग्रहणं उत्तरार्थम् । तथाचाऽजा-
दौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञानिषेधो न तु हलादौ इति राजेत्यत्र
पदसंज्ञासिद्धिः । ततो भसंज्ञायां नञः सर्वनामस्थानेनैव सम्ब-
न्धः । असर्वनामस्थाने यकारादावजादौ च पूर्वं भसंज्ञमित्यर्थः ।

ननु सावपि पदव्याख्याने ‘भद्रं करोषि गौः’ इत्यत्र “पूर्वस्या-
र्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ” इत्यस्य प्रसङ्गः । तत्र पदान्तग्रहणेनापि दुर्वा-
रत्वात् । मैवम् । वाक्यपदयोरन्त्यो य एच् तस्य तद्विधानाद्, अत्र

तु वाक्यस्य विसर्जनीयो ऽन्त्यो न त्वौकारः । “भुवद्व्यो धारय-
द्व्य इत्यनयोरुपसंख्यानम्” । “तसौ मत्वर्थे” इति भसंज्ञाप्राप्तौ
पदसंज्ञाविधानम् । शतृप्रत्यये व्यत्ययेन भवतेः शपो लुक्
उवङ् ततो मतुप् ।

यचि भम् १७।

यकारो ऽज्वा इत्येतदन्यतरादिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु
कप्रत्ययावधिषु परतः पूर्वं भसंज्ञम् । पदसंज्ञापवादः । गार्ग्यः ।
“यस्य” इति लोपः । राज्ञः । “अल्लोपो ऽनः” ।

भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधः ।

अनुकम्पितः षडङ्गुलिदत्तः षडिकः । “बहूचो मनुष्य-
नाम्नः” इत्यनुकंपायां ठच् । “ठाजादावृद्धम्” इति ङुलिशब्दस्य
लोपः । “यस्येति च” इति अकारलोपः । अत्र तुल्यावधिकया भ-
संज्ञया प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वात्प्राप्तायाः पदसंज्ञाया बाधाज्ज-
श्वं न स्यादित्यारम्भः । सिद्धमचः स्थानिवच्चात् । भसंज्ञायां
विधीयमानायां अकारलोपस्य स्थानिवद्भावादकारान्तमेतद्भ-
संज्ञां प्रतीति भिन्नावधिकत्वाद्भपदसंज्ञयोर्न बाध्यबाधकभावः ।
नच “न पदान्त-” इति स्थानिवत्त्वनिषेधः । पदान्तस्य विधेयत्वे
तत्प्रवृत्तेः । कानि सन्ति कौ स्त इत्यत्र पदान्तयोर्विधेयत्वात् ।
इह तु जश्त्वस्य पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात् ।

नन्वेवं अनुकम्पितो वागाशीर्दत्तो वाचिक इत्यत्रापि
कुत्वं स्यात् । मैवम् । सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवच-
नात् । तस्य च हलजादेशत्वाद् न स्थानिवद्भाव इति तुल्या-
वधिकया भसंज्ञया बाधात्, “षषष्ठाजादिवचनाद्” इत्यकारस्य
पृथग्लोपान्न दोषः ।

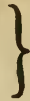
- (१९) शिवस्ताम्रवली । उत्पलद्वयविरचिता ।
श्रीशंभुराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) २
- (१९) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशाऽ-
ध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणात्मजभट्ट-
शङ्करविरचितः । (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपञ्जिका प्रभाकरमतानुसारि—मी-
मांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालि-
कनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृता
मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवर-
श्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यास-
मलङ्कृतः । (वेदान्तः) ३
- (१९) कात्यायनभौतसूत्रम् । महामहोपाध्याय-
श्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १२
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविर-
चितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) ३
- (२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आ-
नन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकावि-
भजनख्यया व्याख्यया विद्यासागरीतिप्र-
सिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १४
- (२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १
- (२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्य-
याऽवतरणिकया च सहितम् ८
- (२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीब्रजनाथभ-
ट्टकृता (वेदान्तः) ... २
- (२५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसि-
द्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदी-
श्याः प्रत्यक्षानुमानगादाध्याः प्रत्यक्षानु-
मानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य
मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कु-
सुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि ... ३
- (२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभ-
ट्टविरचितसिद्धान्तसेतुकाभिधेयटीकासहि-
तश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २
- (२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिकका-
पिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः ।
मणिभट्टकृतटीकाया सहितः । हरिभट्टमु-
रिक्तः । ... १
- (२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः ।

- प्रमेयरत्नार्णवश्च ... १
- (२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोम-
णिकृतदीधित्या जागदीशी टीका । १६
- (३०) वीरामित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमिश्र-
मिश्रविरचितः परिभाषा—संस्कारप्रका-
शात्मकः । सापिण्णदीपकश्च ११
- (३१) वीरामित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमि-
श्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ६
- (३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्भारविश्वम्भरत्रिपाठि-
संकलितः ... ४
- (३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्त-
माचार्यकृता । ... २
- (३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्त-
मजीमहाराजविरचितः ... २
- (३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसा-
भाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १
- (३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्य-
नारायणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रि-
कासमाख्यया व्याख्यया संवलितम् । २
- (३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजका
चार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृत ब्रह्मा-
ऽमृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासंवलितम् । ४
- (३८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्भारभीम-
हेश्वरसूरिविरचितः । ... २
- (३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता
श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविष्णुलना-
थदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । श्रीम-
द्भागवतदशमस्कन्धजन्मप्रकर्णं श्रीसुबो-
धिनीटिप्पण्योः—प्रकाशः गोस्वामि श्रीश्री
पुरुषोत्तमजीमहाराज विरचित ३
- (४०) वीरामित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमि-
श्रमिश्रविरचितः पूजाप्रकाशः । ४
- (४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । भुतिसिद्धान्ताप-
रनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविर-
चितः । वेदान्तकारिकावली श्रीपुरुषोत्तम-
प्रसाद शर्मकृता अध्यात्मसुधातरङ्गि-
ण्याख्यटीकाया सहिता ३
- (४२) स्वानुभवाददर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राज
काचार्यनारायणाश्रमाशेष्यमाधवाश्रमाविर-
चितः । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १

- (४१) याज्ञवल्क्यस्मृतिः । बालम्भट्टीसमाख्यया-
ख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्य-
वहाराध्यायः ... ११
- (४४) गादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रव-
र्तिकृता । श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचित-
तत्त्वचिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकशिरो-
मणिविरचितदीधिन्या च गर्भिता । ४
- (४५) शास्त्रदीपिका । श्रीपार्थसारथिमिश्र प्राणि-
ता । रामकृष्णविरचितयुक्तिलेखप्रपुरण्या-
ख्यव्याख्यया सहिता तर्कपादः । ५
- (४६) वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा महामहो-
पाध्याय-श्रीनागेशभट्टविरचिता ।
श्रीमद्दुर्बलाचार्य-बालम्भट्टाभ्यां विर-
चितकुञ्जिकाकलाह्वटीकाद्वयसंवलिता । १०
- (४७) व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधीः ।
पर्वतीय विदेवद्वरसूरिविरचितः । ८
- (४८) विरमित्रोदयः । लक्ष्मणप्रकाशः । महामहो-
पाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । ७
- (४९) बृहदारण्यकवार्तिकसार श्रीमद्वियारण्यस्वा-
मिविरचितः । महेश्वरतीर्थकृतयालघुसं-
ग्रहाख्यया टीकयासमलङ्कृतः । ६

- (५०) विरमित्रोदयः । राजनीतिप्रकाशः । महा-
महोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । ५
- (५१) पूर्वमीमांसा अधिकरणकौमुदी । श्रीमन्म-
हामहोपाध्याय पं० रामकृष्णभट्टाचार्य-
विरचिता परिशिष्टाधिकरणनिरूपणपूर्व-
कं टिप्पण्या परिष्कृत १
- (५२) प्रसस्तपादभाष्यटीकासंग्रहः । तत्र क-
णादरहस्यम् । श्रीशंकरमिश्रविरचितम् १
- (५३) क्रमदीपिका । श्रीमन्महामहोपाध्याय
कादमीरिकेशवभट्टविरचिता । विद्या-
विनोदश्रीगोविन्दभट्टाचार्यकृतविवरणोपेत २
- (५४) वीरमित्रोदयः । तीर्थप्रकाशः । महा-
महोपाध्याय श्रीमित्रमिश्रविरचितः । ६
- (५५) सांख्यसंग्रहः । तत्र सांख्यतत्त्वविवेचनम्
श्रीपिमानन्द (क्षेमेन्द्र) विरचितम् ।
सांख्यतत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् भावागणेश-
विरचितम् । समाससूत्रव्याख्या सर्वो-
पकारिणी च । १
- (५६) न्यायपरिशुद्धिः । श्रीमद्वेङ्कटनाथ श्रीवे-
दान्ताचार्यप्रसादिती । श्रीनिवासाचार्यविर-
चित न्यायसारसमाख्यया टीकयायुता । १२

पत्रादिप्रेषणस्थानम्

हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा बनारस सिटी

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

PK. Visvesvata Suri
541 (Vyakaranasiddhantasud-
V57 hanidhih)
1914
fasc.3

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 16 02 07 08 017 4